

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

UPPSATS

- Fil.kand. *Anders Perlinge*, Stockholm: Urbana och pagana finansieringsmönster. Social gränsdragning i 1770-talets Uppland 1
Urbanus and paganus financing patterns .. 15

STRÖDDA MEDDELANDE OCH AKT-STYCKEN

- Fil.dr *Janken Myrdal*, Stockholm: Agrarhistoriens ämnesbyte 16
Arkivarie *Stig Isaksson*, Lund: Anmälan av en anmälan 22
Förste intendent *Jonas Berg*, Stockholm: Kommentarer till ett genmäle 24

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Wolfgang Schivelbusch: Järnvägsresandets historia. Anmäld av fil.kand. *Göran Sjögård*, Lund 26
Den dolda historien. Red. av Ronny Ambjörnsson och David Gaunt. Anmäld av docent *Mats Hellspång*, Stockholm 29
Katarina Ågren och Karin Lundholm: Fårskinn. Anmäld av fil.dr *Gertrud Grenander Nyberg*, Stockholm 30
Anne-Marie Ericsson: Svenskt 1920-tal. Anmäld av fil.kand. *Sigrid Eklund Nyström*, Stockholm 31



RIG · ÅRGÅNG 69 · HÄFTE 1

1986

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Generaldirektör *Gunnar Petri*
Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*
Docent *Mats Hellspong*, Rigs redaktör
Docent *Elisabet Hidemark*
Intendent *Hans Medelius*
Ansvarig utgivare: Docent Elisabet Hidemark

Redaktionens adress: Docent Mats Hellspong, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Telefon 08/22 41 20

Års- och prenumerationsavgift 60:—
Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1986

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Urbana och pagana finansierings- mönster

Social gränsdragning i 1770-talets Uppland

Av Anders Perlinge

Inledning

Utgångspunkter

Uppsatsen tar sin teoretiska utgångspunkt i Börje Hanssens avhandling Österlen (1952, här citerad från 1977 års utgåva). Ambitionen har varit att med hänsyn till en begränsad tidsram, inom rimliga gränser kunna sammankoppla etnologiska angreppssätt med ekonomisk-historiskt relevanta problem. Empirin utgörs av ett inom både etnologi och ekonomisk-historia välkänt material, nämligen bouppteckningar, vilka särskilt kommer att diskuteras mot bakgrund av de här aktuella problemställningarna.

Ett begreppspar med hög teoretisk relevans hos Hanssen är *urbanus* och *paganus* (urban respektive pagan i genitiv). De är i sin tur kopplade till begreppet socialt aktivitetsfält. Med *socialt aktivitetsfält* avses här den rumsligt bestämbara sammanfattningen av den sociala aktivitet, vilken karakteriserar människorna

inom en viss grupp eller som förbinder individerna inom olika grupper med varandra.¹ *Urbanus* och *paganus* utgör subjekten i detta sammanhang. Med *urbanus* avses här en människa med urbant aktivitetsmönster och däri ingående attityder och värderingar. *Paganus* är en människa med pagant aktivitetsmönster och däri ingående attityder och värderingar.² De sistnämnda begreppen skall, enligt Hanssen, uppfattas som definierade i relation till varandra i den studerade verkligheten. De var en realitet för de interagerande människorna endast i interaktionsögonblicken. En bonde var pagan enbart ur t. ex. en prästs perspektiv. Vidare bör det påpekas att de båda begreppen urskiljer tyngdpunkten i de attityder och värderingar som (teoretiskt) är unika för respektive kategori.³ Givetvis kunde de olika sociala aktivitetsfälten överlappa

¹ Hanssen (1977), s. 410. Det sociala aktivitetsfältet består i de oftast latenta mellanmännsliga relationerna och är inte identiskt med en del av jordytan.

² a. a. s. 411.

³ a. a. s. 412.

varandra. Urbanus och paganus erbjuder främst kvalitativa distinktioner framför kvantitativa. Hanssen ger en del kriterier för urbana och pagana individer. Paganus har en större grad av lokal särprägel beroende på en relativ rotfasthet, vilken t. ex. kunde ta sig uttryck i specifika former av materiella produkter.⁴ Starkt särskiljande var namnskicket. Då paganus uteslutande bar patronymikon och en viss utmärkande grupp av dopnamn, bar urbanus uteslutande egentliga släktnamn och en annan utmärkande grupp av dopnamn.⁵ Av betydelse för den studerande forskaren blir alltså den sociala aktivitetens uttrycksformer som indikatorer för aktiviteten. För alla dessa uttrycksformer, namnskick såväl som materiella produkter, använder Hanssen termen *artefakter*.⁶ Ur denna brokiga samling lyfts de som har en kvalitativt åtskiljande karaktär fram. Om dessa artefakter sedan skall kunna anses vara relevanta uttryck för subjektens attityder och värderingar, borde det vara av viss vikt att dessutom koppla in ytterligare ett begrepp, nämligen fattigkultur.⁷

En av Hanssens bärande teser är att det fanns tämligen vattentäta skott mellan urbana och pagana aktivitetsfält,⁸ en åtskillnad eller gränsdragning som manifesterades i ståndssamhällets klart distinkta grupperingar. Ju högre upp på ståndstrappan man stod, desto starkare uttryck (schematiskt sett) tog sig denna gränsdragning. I synnerhet hade "det ad-

liga ståndet inom sig utbildat tillräckligt starka konventioner för att cumpanisk och agnatisk kontakt med pagana grupper skulle praktiskt taget omöjliggöras".⁹ Hanssen menar vidare att det var en förutsättning för samhällets grundstruktur och den världsliga rättsordningens bibehållande att denna gränsdragning (eller separation) genomdrevs och upprätthölls.¹⁰

Mot denna bakgrund är det intressant att närmare granska empirin för att kartlägga dels de sociala gränsernas manifestation via artefakterna, samt dessutom särskilt undersöka om det fanns några specifika urbana och pagana finansieringsmönster. De fria bönderna var under 1700-talets slut en offensiv grupp som lade under sig allt mer jord från kronan och frälsejordägarna, bland annat därför att (de frälse) storjordägarna inte utnyttjade sitt ekonomiska och sociala övertag till att kontrollera mer jord, utan var bundna till en socialt bestämd hög konsumtionsnivå.¹¹ Med hänsyn till Hanssens tes och denna makrostrukturella utveckling samt frånvaron av tidigare forskning, kunde det vara fruktbart att ur ett etnologiskt och ekonomisk-historiskt perspektiv kontrollera hur finansieringsfrågorna löstes av de olika grupperna, vare sig dessa var inriktade på direkt konsumtion eller investeringar.

Syftet är dock inte att komma med någon empiriskt mer täckande analys, vilket

⁴ a. a. s. 412.

⁵ a. a. s. 446.

⁶ a. a. s. 411. Hanssen (1973), s. 88f. Naturligtvis konstituerar ingen enskild artefakt distinktionen urban-pagan, utan hela komplex.

⁷ Hannerz (1969), s. 178ff.

⁸ Hanssen (1977), s. 418.

⁹ a. a. s. 418. Med cumpaniska och agnatiska kontakter avses grannskaps- och vänskapsrelationer vid sidan av rent ekonomiska förbindelser respektive släktskapsförbindelser.

¹⁰ a. a. s. 418. Hanssen betecknar adelns hållning som ett feodalt attitydkomplex visavi bönderna. Med feodal menas här vilket godssystem som helst som innefattar hög status för godsägarna och låg status för bönderna.

¹¹ Martinus (1982), s. 19. Herlitz (1974).

torde vara omöjligt, utan snarare att med exemplifieringar som grund beskriva ett bristfälligt undersökt problemkomplex och föra ett mer allmänt hållet resonemang kring detta. Även om underlaget är begränsat i tid och rum har ambitionen varit att åtminstone i någon mån påvisa ett metodiskt rimligt tillvägagångssätt. På de närmast följande källkritiska kommentarerna och presentationen av undersökningsområdet följer uppsatsens huvudframställning. Denna omfattar först avsnittet Sociala gränser. Här görs en kartläggning av dessa gränser genom de artefakter i vilka dessa tar sig uttryck, via en genomgång av husgeråd, jordbruksredskap och namnskick. Sedan diskuteras urbana och pagana finansieringsmönster, dvs. ståndspersoners och bönders¹² finansieringsmönster, närmare bestämt strukturen hos och arten av deras ekonomiska relationer, särskilt de av pagi-urban och urbi-pagan karaktär. Slutligen görs under rubriken Konklusioner försök att sätta in resultaten i ett större sammanhang.

Källkritiska kommentarer

Bouppteckningar kan efter vissa bearbetningar och urval eller grupperingar vara mycket lämpliga för en studie av det här slaget. Ur dem kan man abstrahera data som bouppteckningsförrättarna inte avsett att meddela. Ekonom-historikern gör sig misstänksam mot de värderingar som sker, etnologen har anledning att frukta att små, oansenliga och mindre värda föremål överhuvudtaget inte upptas. Gemensamt kan de fundera över efter vilka

personer man egentligen förrättat någon bouppteckning alls. Förutsatt att materialet bearbetas och i viss mån kompletteras med upplysningar från andra håll, erhålls dock ett mycket värdefullt underlag som relativt lätt kan systematiseras även om det är omfattande. Problemen är många och utrymmet begränsat. Här skall endast refereras de för denna undersökning direkt relevanta svårigheterna.¹³

Särskilt två aspekter bör beaktas, när det som här gäller att i första hand komma åt kulturellt implicerade attityder och värderingar förmedlade genom artefakter, nämligen fattigkulturbegreppet och arvlåtarnas (de efter vilka bouppteckning upprättats) ålder och sociala identifikation. Att just de här aspekterna har valts innebär inte att andra viktiga problem lämnats därhän, utan bara att dessa ansetts vara värda speciell uppmärksamhet i detta sammanhang.

Med *fattigkultur* avses en livsstil som utbildats inom fattigdomens ramar, som delvis är nedärvd och därav uppnår stabilitet och varaktighet.¹⁴ Starka situationella begränsningar kan således åstadkomma en divergens mellan grundläggande attityder och värderingar och de reella, materiella förhållandena. Vilken handlingsfrihet har egentligen de fattiga?¹⁵ Ett försök att undgå dessa komplikationer har gjorts genom att de pagana bouppteckningar som medtagits i denna undersökning har det gemensamt att

¹³ För övrigt se Bringéus (1977), Hanssen (1973), s. 75f, Kuuse (1974).

¹⁴ Hannerz (1969), s. 179. Efter Oscar Lewis. Med *fattigdom* avses i denna uppsats oförmåga att betala skatt (operationell definition vid Agrarprojektet vid ekonomisk-historiska institutionen i Stockholm).

¹⁵ a. a. s. 178. Se även Hanssen (1973), s. 86.

¹² Frälse och ofrälse ståndspersoner och bönder utgör inte hela innehållet i Hanssens begrepp urbanus och paganus. För uppsatsens syfte är det dock en rimlig förenkling. Se Hanssen (1973), s. 72.

bruttoförmögenheten inte understiger en viss summa, i det här fallet den godtyckligt valda nivån 6 000 dlr kmt.¹⁶ En särskild genomgång av namnskicket är oberoende av fattigkulturbegreppet, vilket gör denna artefakt strategisk.

Den andra aspekten innefattar arvlåtarnas ålder och sociala identitet. Åldern kan, åtminstone teoretiskt, ha betydelse för såväl innehav av artefakterna som för de finansiella relationerna. Det kan förhålla sig så att en äldre bonde har hunnit bygga upp ett visst socialt kapital, det vill säga att han kanske har flera och mer förgrenade sociala kontakter än den yngre. Å andra sidan befinner han sig i en annan ekonomisk fas än denne gör. Den äldre bonden har redan etablerat sin gård och har kanske gjort en rad investeringar och har därmed ett mindre behov av krediter rent allmänt, medan den yngre istället har ett större kapitalbehov för att etablera sig som gårdsbrukare men saknar den äldre bondens sociala kapital. Det finns sålunda anledning att vänta sig olika finansieringsmönster hos äldre och yngre bönder. Må vara att empirin är starkt begränsad här, men en enkel gruppering i en äldre och en yngre hälft av bönderna är ändå metodiskt berättigad. Den yngre hälften torde bäst kunna spegla verkligheten bland de levande, aktiva bönderna, eftersom det är sannolikt att medelåldern bland arvlåtarna är högre än för den genomsnittliga populationen.¹⁷ Bland de äldre bönderna som har fått ge grundlag till framställningen var medelåldern 62 år, och hos de yngre 43

år.¹⁸ För att bland arvlåtarna urskilja de aktiva bönderna¹⁹ från icke verksamma eller t. ex. torpare har en del kriterier uppställts. Arvlåtaren skall vara gift man eller änking eller änka och tituleras bonde, nämndeman, kyrkvärd, änka osv. samt inneha fast egendom eller brukningsrätt, dragdjur och/eller kreatur samt åker- och körredskap. Bouppteckningen bör således kunna uppvisa innehav av centrala produktionsmedel. Detta har medfört att hela det pagana materialet avser skattebönder (på krono- eller frälsejord). För de urbana arvlåtarna har tituleringen här fått gälla som en nödvändig indikator på den sociala identiteten. Deras bruttoförmögenhet har inte ansetts ha lika stor betydelse, eftersom det förutsatts att de var bundna till en socialt bestämd konsumtionsnivå. Andra prioriteringsgrunder kan härvid ha spelat in. De har för övrigt i flertalet fall en bruttoförmögenhet som utesluter dem från kategorin fattiga.

Undersökningsområdet

Uppsatsens huvudsakliga empiri är hämtad från 1770-talets Åsunda härad i Uppsala län. Området har tidigare varit föremål för undersökningar.²⁰ Åsunda är beläget vid Mälarens norra strand och består av sju församlingar. Den dominerande näringen var åkerbruket, skog av stör-

¹⁸ Sparrsätra, Teda, Tillinge och Vårfrukyrka kyrkoarkiv (ULA).

¹⁹ Med *bonde* avses här självhushållare eller en pagan gårdsägare eller gårdsbrukare, som ägnar sig åt åkerbruk och boskapsskötsel, stundom i förening med skogsbruk, och som inom hushållet och i samverkan med grannarna producerar eller färdigställer huvudparten av vad han behöver för sitt livsuppehälle. Hanssen (1977), s. 153.

²⁰ Eriksson & Rogers (1978), s. 38–47, passim. Martinius (1967).

¹⁶ Hur nivån väljs saknar i detta fall betydelse, det har ett metodiskt värde att den väljs överhuvudtaget.

¹⁷ Hanssen (1973), s. 76. Martinius (1970).

re betydelse saknades. Breds socken var den skogrikaste (40 % av ytan), Svinnegarn den skogfattigaste (15 % av ytan).²¹ Klimatet lämpade sig för åkerbruket och de naturliga förutsättningarna i övrigt var goda. Jordbruket utgjorde huvudkällan för utkomsten hela 1800-talet ut. Även det närmaste urbana området, Enköping, hade en uttalat agrar karaktär. Handel och kommersiell odling var där under 1800-talet viktiga inkomstkällor. Jordens skattenatur var, liksom i övriga Mälardalen, till stor del frälse. Ungefär hälften av jorden föll under denna kategori, men variationerna mellan socknarna var stora. Störst frälseandel hade Svinnegarn (85,7 % av mantalet), minst hade Sparrsätra (23,8 %).²² Skattebönderna utgjorde runt 10 % av Åsunda häradets bönder.²³ Som stöd för resonemangen har exemplifieringar dessutom hämtats från andra län: Stockholms, Södermanlands, Västmanlands, Örebro, Kopparbergs och Gotlands län.

Sociala gränser

Husgeråd

Vid genomgången av hushållens förtecknade egendom finns vare sig möjlighet eller anledning att ge någon helhetsbild. Istället måste denna koncentreras till vissa artefakter, som med fördel kan betinga ett värde som inte är direkt ouppnåeligt för någon av de undersökta kategorierna. För att skissera de sociala gränserna i 1770-talets Åsunda har tre huvudexempel valts: *te-attiraljer* (kannor, koppar, skedar, bord), *urverk* (väggur, slagverk) och

speglar. Dessa exempel använder även Hanssen.¹ Genomgången bygger på 29 bouppteckningar samt ytterligare 22 som stöd för resonemangen.

Av fem adliga hushåll uppvisade alla innehav av te-attiraljer med varierande utförande och värde. Vanligt var tekannor och teskedar i silver kombinerade med något dussin tekoppar i porslin samt ett eller flera tebord av ädelt träslag.² Alternativt kunde tekannorna vara tillverkade i kinesiskt porslin, som de tre kannor Anna Beata Wulfvenstierna vid Hacksta säteri var ägare till.³ Hos fyra prästmän återfanns te-attiraljer i tre fall, ofta med en kanna av tenn.⁴ Även om det var ett typiskt urbant drag kunde det finnas undantag. Tre inspektors hushåll uppvisade i två fall tekannor, i tenn och porslin,⁵ jämte en bokhållares.⁶ Även en trädgårdsmästare drack te,⁷ men inte en kusk.⁸ Inte heller en "madame" som var gift med en student.⁹ Då det gäller bönderna är utslaget entydigt. Inte något av de tretton undersökta hushållen hade några te-attiraljer.¹⁰

Urverk fanns i alla adliga hushåll, såväl fickur i ädelmetall som väggur, pendyler och större slagur. Endast två av prästmännens bouppteckningar redovisade urverk, varav komministern Samuel Myrman i Enköpings-Näs ägde ett vägg-

¹ Hanssen (1977), s. 486ff. Kläder kunde också ha varit lämpliga objekt men de upptogs sällan i de adliga bouppteckningarna. Se t. ex. Nylén (1978).

² Svea Hovrätts arkiv, E IX b (RA).

³ Svea Hovrätts arkiv, E IX b, vol. 95 (RA).

⁴ Åsunda häradsrättsarkiv, F: 3, nr 11, 53, 58, 64 (ULA).

⁵ Ibid. nr 10, 80, 125 (ULA).

⁶ Ibid. nr 6 (ULA).

⁷ Ibid. nr 72 (ULA).

⁸ Ibid. nr 71 (ULA).

⁹ Ibid. nr 104 (ULA).

¹⁰ Ibid. nr 13, 18, 37, 62, 68, 76, 82, 85, 88, 101, 129, 134, 135 (ULA).

²¹ Eriksson & Rogers (1978), s. 42. Gäller 1800-talets mitt.

²² a. a. s. 44. Gäller 1830-talet (små förändringar).

²³ a. a. s. 44.

ur av mässing med emaljerad urtavla och grönmålat fodral värt 100 dlr kmt.¹¹ En av de tre inspektorererna hade ett väggur, jämte bokhållaren. Trädgårdsmästaren saknade, men kusken ägde ett väggur. Av de yngre bönderna var en utan varje typ av urverk och två ägde sådana i relativt påkostat utförande, det ena ett mässingsväggur, det andra en slagklocka med foder värd 72 dlr kmt.¹² De övriga hade väggur. Bland de äldre bönderna var en utan urverk,¹³ medan övriga alla hade ett väggur.

Typiskt för de adliga hushållen var innehav av ett femtal speglar, i starkt varierande utförande värda allt från 4 till 600 dlr kmt. Av prästmännen saknade de som inte heller ägde något urverk speglar. En av inspektorererna ägde två speglar, övriga inga alls. Bokhållaren och kusken hade var sin spegel, men inte trädgårdsmästaren. Bland de yngre bönderna fanns bara en spegel,¹⁴ liksom hos de äldre.¹⁵ Det finns emellertid här anledning till försiktighet, eftersom speglar under vissa tider var belagda med särskild lyxskatt. Undanhållande kunde därför tänkas vara aktuellt.

¹¹ Ibid. nr 11 (ULA). Ett dagsverke kostade 3 dlr kmt i 1770-talets Uppland. Jörberg (1972), del I, s. 591f.

¹² Slagklockan, som var typiskt urban på Österlen, ägdes av bonden Johan Ericsson i Ullebro, Tillinge sn. Åsunda häradsrättsarkiv, F: 3, nr 82 (ULA). Utan urverk var nämndemannen Anders Larsson i Brunnby, Sparrsätra sn. Ibid. nr 88 (ULA).

¹³ Bonden Johan Johansson i Åkerby, Vårfrukyrka sn. Ibid. nr 134 (ULA).

¹⁴ Kyrkvärden Eric Johansson i Rekasta, Vårfrukyrka sn. Ibid. nr 85 (ULA).

¹⁵ Häradsdomaren Hans Andersson i Rekasta, Vårfrukyrka sn. Ibid. nr 76 (ULA).

Notera att de bönder som ägde typiskt urbana artefakter inte med nödvändighet var innehavare av något särskilt hedersuppdrag, som nämndeman eller kyrkvärd (åtminstone inte vid dödstillfället då de med största säkerhet annars skulle ha titulerats därefter).

Jordbruksredskap

Det förefaller som om föga skilde de urbana och pagana kategorierna åt vad gällde jordbruksredskap, såsom redskap för plöjning och harvning. Hos alla adels-hushåll fanns (järn)plogar i varierande antal med billar, en persedel som inte alltid fanns ens hos prästmännen och ännu mindre bönderna där årder ännu var dominerande. Hälften av de äldre men alla de yngre bönderna ägde minst en plog.¹⁶ Möjligen har många gånger den ofta upptagna trästocken med bill fyllt samma funktion (den förekommer för övrigt i flertalet hushåll, även alla adliga). Exemplifieringarna stöder delvis antagandet att plogen i detta härad introducerats av högreståndsjordbruket.¹⁷

Samtliga hushåll ägde minst en ospecificerad ”åkerharv”, frånsett en präst och trädgårdsmästaren som helt saknade jordbruksredskap. Tillverkningen av harvredskap låg länge inom vardagsförändringarnas gränser, utan att någon avancerad teknik behövdes, till skillnad mot vad gällde plogen. Även godsens höll sig långt in på 1800-talet med de traditionella harvkonstruktionerna.¹⁸ Genomgången av ett par exempel på jordbruksredskap ger ingen kvalitativ distinktion i termer av urban och pagan, men plogen har i detta avseende en större urban utbredning.

Namnskick

I likhet med vad Hanssen funnit tycks namnskicket ha varit något som klart markerat sociala gränser mellan pagana

¹⁶ Jfr Köll (1983), s. 87f. 1820-talets södermanlandsbönder plöjde mest med årder. 20 % av de självägande med plog.

¹⁷ a. a. s. 94.

¹⁸ a. a. s. 102.

och urbana grupper. Adelspersonerna utmärker sig givetvis genom sina speciella släktnamn, såsom Wulfvenstierna, Gerdeschöld, Stuart, Adlermarck och von Heijne. Likaså prästerna: Myrman, Leverin, Altén och Werner. Inspektorer: Ehrlin, Bredin, Enggren. Trädgårdsmästaren Thunström och kusken Kiellman. Bönderna ger däremot uttryck för pagana attityder och värderingar genom sina patronymika: Johansson, Larsson, Persson och Ersson m. fl.¹⁹

Även dopnamnsvalen gav tydligt utslag. Urbant klingande namn kunde vara Anna Beata, Hedvig Catharina, Georg Elias, som hos adelspersonerna, eller Samuel, Magnus och Andreas hos prästerna. Johan, Jonas och Nils hette de tre inspektorer. Bönderna hade namn som Johan, Erik, Hans, Anders och Jan. Inte mindre än sex av de tretton bönderna hette Erik.

Redan genomgången av dessa tre huvudexempel gav således utslag på grundval av ett mycket litet underlag. I synnerhet te-attiraljer förefaller att vara klart urbana artefakter, däremot inte urverk. Viktigt att notera är att ingen av de utvalda artefakterna i sig förutsatte någon särskilt stor förmögenhet. Även en pagan bonde skulle mycket väl ha haft råd att dricka te, men valde att inte göra det. Tedrickande hörde till den urbana sfären. Vidare var namnskicket klart åtskiljande med relativt täta skott, åtminstone vad gällde släktnamn kontra patronymika. Jordbruksredskapen tycks där-

emot inte ha varit det i samma utsträckning, även om plogen var vanligare i urbana kretsar.

I stort sett torde alltså de förhållanden Hanssen funnit vara för handen på Österlen under slutet av 1700-talet, vara giltiga även för 1770-talets Åsunda. Stickprov från andra orter leder till samma slutsats.²⁰ Det finns anledning att vänta sig en liknande struktur i de andra märlänerna jämte Kopparbergs och Gotlands län, även om mer ingående analyser naturligtvis först måste göras.

Hur såg då finansieringsmönstret ut bland dessa människor?

Urbana och pagana finansieringsmönster

Ståndspersoner

Samtliga adliga hushåll hade ekonomiska relationer med omvärlden, tre av dem hade såväl fordringar som skulder.¹ Bland prästerna var en helt utan denna typ av relationer vid dödstillfället, av de övriga hade två både fordringar och skulder. Två av de tre inspektorer hade skulder, bokhållaren både fordringar och skulder och kusken en del fordringar. Madame Hessle, gift med en student, var både kreditor och låntagare. Trädgårdsmästaren saknade ekonomiska relationer vid dödstillfället.²

Majoriteten av dessa ekonomiska relationer var av noninstitutionell art, det vill

¹⁹ Hanssen (1977), s. 447, 456. Namnskicket gav dessutom uttryck för en påtaglig etnocentrism inom kategorierna. Brott mot sedvänjan kunde säkerligen medföra någon form av negativa sanktioner, t. ex. i form av löje, om ens praktiskt genomförs.

²⁰ Örebro län, Edsbergs hd. Kopparbergs län, Folkaretingslags hd. Västmanlands län, Torstuna hd. Södermanlands län, Västerrekarne hd. Stockholms län, Öknebo hd. Gotlands län, Norra hd.

¹ Svea Hovrätts arkiv, E IX b (RA).

² Åsunda häradsrättsarkiv, F: 3 (ULA). Med *skulder* och *fordringar* avses här de ekonomiska relationer som saknar direkt samband med sterbhusets omkostnader i samband med eventuell sjukdom och dödsfallet.

säga förbindelser mellan två privatpersoner. Märkbart är, emellertid, inslaget av institutionellt förmedlade krediter i synnerhet hos adeln, där stora belopp förmedlats av Riksbanken och Brandförsäkringskontoret (i Stockholm). Adelspersonerna hade dessutom fordringar av institutionell art, t. ex. i Nya och Gamla Ostindiska kompaniet och Tullsocieteten. Förbindelserna med Stockholm och Enköping förefaller att ha varit betydande, även om orterna sällan angivits i de adliga bouppteckningarna. Socialt sett dominerade relationer av interurban karaktär, med personer som andra adelspersoner, statliga tjänstemän, militärer (högre befäl), kyrkoherdar, direktörer, fabrikörer, handlare och hökare. Urbi-pagana och pagi-urbana relationer förekom också.

Ett närmast identiskt finansieringsmönster kan anas bland prästerna. De mycket få inslagen av institutionell karaktär härrörde från kyrkokassor och prästeståndets änke- och pupillkassa. Majoriteten av krediterna utgavs genom personliga kontakter, människor bosatta inom ett relativt stort område, innefattande Uppsala, Stockholm, Västerås, Enköping och stora delar av övriga Åsunda härad. Flertalet relationer var av interurban karaktär, t. ex. andra präster, adliga godsägare och särskilt handlare (inklusive västgötar), hökare och underbefäl. Men inslagen av urbi-pagana och pagi-urbana relationer var betydande.

De tre inspektorerna saknade helt beröring med kreditinstituten. Deras kontakter var i stort sett knutna till hemsocknen eller grannsocknarna. Många av dem var av interurban karaktär, relationer med andra inspektorer, handlare och länsmän. Men inslag av urbi-pagana och

pagi-urbana relationer förekom. Ett identiskt mönster fanns hos bokhållaren och madammen. Kusken svarade för en del krediter till en stalldräng, smed och torpare samt till en Carl Sundgren i Stockholm.

Bönder

Samtliga tretton bönder frånsett en hade ekonomiska relationer vid dödstillfället. Bland dem hade sju både fordran och skuld, två enbart fordran. De yngre böndernas relationer var med ett enda undantag alla noninstitutionella.³ Hos dem dominerade de personliga kontakterna helt. Påtagligt är hur pass vidsträckt deras sociala aktivitetsfält kunde vara, en rad relationer (såväl fordringar som skulder) fanns med personer i Åsunda härads grannhäraderna samt en del i städer som Enköping, Sala och Hedemora. Merparten av relationerna, eller ungefär 3/4, var av interpagan karaktär.⁴

Bland de äldre böndernas ekonomiska relationer fanns två institutionella.⁵ Även bland dem dominerade de privata kontakterna helt, och det sociala aktivitetsfältet kunde vara omfattande. Många av relationerna sträckte sig över härads-

³ Undantaget var ett kyrkokasselån på 50 dlr kmt av kyrkvärden Eric Johansson, Vårfrukyrka sn. Åsunda häradsrättsarkiv, F: 3, nr 85 (ULA). Olof Persson, rusthållare i Teda sn, saknade helt finansiella relationer. Ibid. nr 18 (ULA).

⁴ Enbart namnskicket har här fått gälla som distinktion mellan de urbana och pagana kategorierna. Strängt taget fordras en närmare kontroll, men eftersom namnskicket ändå har visats vara så starkt särskiljande och att en sådan undersökning definitivt faller utanför uppsatsens ram, har namnskicket ensamt tillåtits fälla utslagen.

⁵ Två kyrkokasselån på 48 och 200 dlr kmt av bonden Eric Johansson i Tillinge sn respektive häradsdomaren Hans Andersson i Vårfrukyrka sn. Åsunda häradsrättsarkiv, F: 3, nr 62, 76 (ULA).

gränsen, t. ex. Stockholm och Mora. Den närmaste urbana orten, Enköping, hade också viss betydelse. Större delen av relationerna, eller ungefär 3/4, var även bland de äldre av interpagan karaktär. Det övervägande flertalet av böndernas ekonomiska relationer begränsades dock i stort sett av sockengränsen, kanske starkast hos de yngre bönderna. En viss grad av närhet torde ändå ha fordrats för relationen. Ränta skulle erläggas varje år och kreditorn ville kanske hålla uppsyn över låntagaren.

Likheterna mellan yngre och äldre bönder vad gäller deras finansieringsmönster tycks sålunda ha varit stora. Särgranskas per-capita-siffror finner man dock en del intressanta skillnader. De yngre hade i genomsnitt 9,6 pagana och 3,6 urbana ekonomiska relationer. De äldre hade motsvarande 19,0 pagana och 6,8 urbana ekonomiska relationer.⁶ Detta tyder på att de äldre hade ett större socialt kapital än de yngre. Även om själva fördelningen mellan pagana och urbana relationer var densamma, hade de äldre betydligt fler relationer i absoluta tal, åtminstone om man får döma av det knappa underlaget.

Omkring 1/4 av böndernas finansiella relationer, oavsett om de var yngre eller äldre, var således av pagi-urban eller urbi-pagan karaktär. I detta viktiga avseende förefaller det alltså inte som om det funnits några särskilt vattentäta skott mellan urbana och pagana aktivitetsfält. Men med vilka urbana individer hade egentligen bönderna finansiella relatio-

ner? Eller vilka urbana individer hade ekonomiska relationer med bönder?

Pagi-urbana och urbi-pagana relationer

Med sammansättningarna pagi-urban och urbi-pagan avses att påvisa riktningen i relationerna.⁷ En *pagi-urban* ekonomisk relation avser t. ex. en bonde i egenskap av låntagare gentemot en handlare. Bonden är här den aktivt creditsökande parten. En *urbi-pagan* ekonomisk relation, däremot, avser t. ex. en präst i egenskap av låntagare gentemot en bonde. Prästen är i detta fall den aktivt creditsökande parten. Motsatta parter är kreditorer.

Var fjärde ekonomiska relation i bondens finansieringsmönster, som detta speglats i de valda exemplifieringarna, var en förbindelse i endera riktningen enligt ovan. Med vilka urbana individer hade bönderna dessa relationer? Boupp-teckningarna efter bönderna ger följande intryck. De yngres pagi-urbana relationer var endast i ett fall en handlare, vilket stämmer väl med Hanssens iakttagelser från Österlen. Rena krediter var i det fallet sällsynta.⁸ Vidare fanns tre urbi-pagana relationer med soldater, en med en bokhållare och trädgårdsmästare, en pagi-urban med en landsfiskal och kronobefallningsman. Men majoriteten av de urbana inslagen var urbi-pagana relationer med personer utan titel men med urbant klingande namn som Maria Ramstedt i Enköping eller Magnus Friberg (u. o.).⁹ Hos de äldre bönderna var rela-

⁷ Hanssen (1977), s. 530.

⁸ a.a. s. 336f, 530.

⁹ Bonden Erik Hansson, Vårfrukyrka sn. Åsunda häradsrättsarkiv, F:3, nr 101 (ULA). Att närmare efterforska vilka dessa personer var faller utanför uppsatsens ram.

⁶ Åsunda häradsrättsarkiv, F:3 (ULA). Hela underlaget innefattar 221 relationer, varav 92 hos de yngre och 129 hos de äldre, i sju respektive fem hushåll.

tionerna med handlare vanligare och förekom i fyra fall (i båda riktningarna). De hade dessutom relationer med en prost (urbi-pagant), två rådmän (båda riktningarna), en bokhållare (pagi-urbant) samt fyra soldater (oftast pagi-urbant). Även de äldres vanligaste urbana inslag var otitulerade individer med urbana namn, t. ex. Maria Rekman i Enköping.¹⁰ Många av de äldres urbana kontakter upprätthölls emellertid av en enskild bonde, häradsdomaren Hans Andersson i Rekasta, Vårfrukyrka sn. Det finns därmed skäl att se honom som delvis urbaniserad, men han bar ändå patronymikon och drack inte te.

De aktuella exemplifieringarna påvisar relationer med präster och borgare, men inte med några adelspersoner. Det framgår emellertid av de adliga bouppteckningarna att sådana relationer verkligen existerade, i tre fall av fem. De båda rikaste saknade varje form av pagana ekonomiska förbindelser vid dödstillfället.¹¹ Hedvig Catharina Gerdeschöld vid Skiälby säteri hade en pagi-urban relation med bonden Jon Ersson i Kista.¹² Fordran var anseelig, 2 120 dlr kmt med ränta, och hade utgivits mot förskrivning och in-teckning i Erssons skatterättighet. Johanna Stuart vid Boda säteri hade tre urbi-pagana relationer med nämndemännen och (skatte)bönderna Anders Andersson i Enögla, Erik Hansson i Rekasta och Erik Hansson i Kiäfva.¹³ Även i des-

sa fall var beloppen betydande, i tur och ordning 600, 400 och 72 dlr kmt. Sannolikt utgjorde dessa relationer rester av tidigare jordtransaktioner, även om rena konsumtionslån givetvis inte kan uteslutas. Kapten Georg Elias von Heijne vid Salta säteri hade en pagi-urban relation med bonden Anders Andersson i Hagby, Tillinge sn.¹⁴ Krediten var given efter förskrivning på 300 dlr kmt. Andersson var troligen frälsebonde på ett hemman tillhörigt von Heijne. Dessutom hade von Heijne en pagi-urban relation med förre torparen Erik Jansson efter förskrivning om 180 dlr kmt. Janssons torp hörde säkert också till von Heijnes domäner.

Även prästernas bouppteckningar redovisar pagana relationer, i två fall av tre. De förekom i båda riktningarna, ibland med högst anseliga belopp, såsom kontraktsprosten Magnus Leverins urbi-pagana relation med bonden Börje Eriksson i Ekeby på 1477 dlr kmt.¹⁵ Och kyrkoherden Olof Alténs pagi-urbana relation med bonden Erik Jansson i Koby efter revers på 1 025 dlr kmt (som dessutom i sin tur pantsatts av Altén hos överstelöjtnanten Adelhielm).¹⁶ Pagana relationer fanns även hos en av inspektörerna,¹⁷ bokhållarhushållet¹⁸ samt hos madame Hessle.¹⁹

Därmed har de sociala gränserna skisserats och de olika finansieringsmönstren beskrivits. Det återstår att försöka sätta in resultaten i ett något större sammanhang. Även det påföljande avsnittet har

¹⁰ Ibid. nr 37 (ULA). Bonden Erik Andersson, Vårfrukyrka sn.

¹¹ Svea Hovrätts arkiv, E IX b, vol. 95, 104 (RA). De hade 642129 respektive 240296 dlr kmt i bruttoförmögenhet.

¹² Ibid. vol. 101 (RA).

¹³ Ibid. vol. 103 (RA). Erik Hansson i Rekasta, Vårfrukyrka sn, avled 4 aug. 1777 i en ålder av 36 år. Hans bouppteckning ingår bland exemplifieringarna. Jfr not 9.

¹⁴ Ibid. vol. 107 (RA).

¹⁵ Åsunda häradsrättsarkiv, F:3, nr 53 (ULA).

¹⁶ Ibid. nr 58 (ULA).

¹⁷ Ibid. nr 80 (ULA).

¹⁸ Ibid. nr 6 (ULA).

¹⁹ Ibid. nr 104 (ULA).

ett övergripande metodiskt syfte, om än inte lika tydligt som i det föregående. Syftet är att påvisa hur ett resonemang kring de här uppnådda resultaten kan föras. Samtidigt sker en sammanfattning av dessa.

Konklusioner

Det övergripande syftet med uppsatsen har varit metodiskt, att med ett fåtal exemplifieringar som grund använda Börje Hanssens teorier och terminologi från Österlen på ett material från 1770-talets Uppland. Den empiriska begränsningen till trots har med den använda metoden en del tydliga resultat erhållits. Även vad gäller människorna i 1770-talets Åsunda i Uppland är Hanssens teorier fruktbara.¹ Den sociala gränsdragningen tycks i stort sett ha tagit sig samma uttryck här som på Österlen. Det existerade en tydlig kategorisering i urbant och pagant, speglat i innehavet av husgeråd och till viss del av jordbruksredskap samt inte minst i namnskicket.

Undersökningen har visat att skotten mellan urbana och pagana aktivitetsfält inte var vattentäta.² Särskilt en aspekt, de ekonomiska relationerna, visar på detta. De ekonomiska aktivitetsfälten var inte specifikt urbana eller pagana i 1770-talets Åsunda. En rad pagi-urbana och urbi-pagana relationer förelåg bland exemplifieringarna. Det sociala aktivitetsfältet knöt, i detta sammanhang, ihop individer inom olika grupper med varandra för att använda Hanssens terminologi. De pagana individerna kunde ha ekono-

miska relationer inte bara med präster³ och borgare, utan dessutom med (hög-) adliga personer trots att de senare utvecklat så pass särskiljande kulturella drag och i så mycket annat tog direkt avstånd från de pagana grupperna.⁴ Högadliga män ingick t. ex. sällan annat än endogama äktenskap under 1770-talet.⁵ Skillnaderna redan mot lågadeln var dock stora, där fanns betydande inslag av exogami.⁶ Från flera håll har visats att även byarnas giftermålsfält var starkt koncentrerade. Härvid spelade dock topografiska snarare än sociala hinder den största rollen för byendogamins utbredning.⁷ Ståndspersoner var normalt inte lokalt förankrade i samma utsträckning som de pagana grupperna.⁸ Deras världsbild torde ha varit en helt annan än bondens, även om dennes aktivitetsfält kunde vara nog så vidsträckt.

Det faller utanför ramen för denna uppsats att närmare härleda varför urbana individer i allmänhet och adelspersoner i synnerhet hade ekonomiska relationer med bönderna. För en sådan undersökning fordras ytterligare arkivaliegenomgång. Endast ett mer allmänt hållet resonemang kan här föras. Mot bakgrund av de konstaterade kulturella grän-

³ Pleijel (1976), s. 9f. Prästen delade, i egenskap av jordbrukare, många av sina församlingsbors yttre villkor.

⁴ Förhållandena gällde sannolikt även i de andra mälarlänerna samt Kopparbergs län och Gotland. Strukturen i Åsunda fanns även i skikten med bruttoförmögenhet under 6 000 dlr kmt. Åsunda häradsrättsarkiv, F:3, nr 5, 19, 47, 86, 112 (yngre) och nr 1, 28, 40, 42, 46 (äldre) (ULA).

⁵ Carlsson (1973), s. 183. Men ståndscirkulation förekom. Se Carlsson (1950).

⁶ Carlsson (1973), s. 185.

⁷ Kvillner (1969), s. 61–65, 67, 70.

⁸ Hanssen (1977), s. 412. Kvillner (1969), s. 62. Martinius (1967), s. 38, 41, 45. Gäller 1860-talets Åsunda.

¹ Hanssen (1973), s. 87.

² Hanssen (1977), s. 412.

serna och den makrostrukturella utvecklingen, vore det kanske sannolikare att finna mer avståndstagande attityder mellan grupperna. Bönderna var under 1700-talets slut på offensiv frammarsch, de köpte upp allt mer av kronans och adelns jord,⁹ trots att ståndspersonerna hade ett mycket bättre utgångsläge. Adeln var den grupp som innehade samhällets ledande funktioner, de hade ett omfattande socialt kapital innefattande förbindelser med kungahuset och riksstyrelsen,¹⁰ och goda kontakter inom ämbetsverken vid sidan av att de hade goda privilegier. Adelns lyxkonsumtion förklarar inte de pagi-urbana och urbi-pagana ekonomiska relationerna. Om de konsumerade borde inte några pengar ha lånats ut till bönderna. Var de ute efter ränteinkomsterna i första hand torde t. ex. grosshandlare ha kunnat betala högre räntor än bönderna. Beroende på omständigheterna kan istället ett annat alternativ hypotetiskt sättas i centrum. Förutsatt att adelspersonerna handlade rationellt kan de t. ex. ha prioriterat det politiska inflytandet framför det renodlat ekonomiska, för att den vägen hålla bönderna tillbaka. Det saknar i detta sammanhang betydelse att bönderna under frihetstiden de facto erhöill ett allt starkare politiskt inflytande, där de på lokalplanet kunde ställa krav och sedan genomdriva beslut efter dessa på rikspanet.¹¹ Genom att ingå ekonomiska relationer med bönderna, torde ståndspersonerna ha erhållit ett inte oväsentligt inflytande över dem. Detta upprätthöll

de med positiva sanktioner, genom att överhuvudtaget utge krediter och kanske dessutom i vissa fall på goda villkor, och möjligen med frånvaron av negativa sanktioner genom att inte alltför fort begära likvidation om bonden inte kunde betala i tid. Härigenom gav de bönderna insikt i fördelarna med att uppge en begränsad del i självbestämmanderätten.¹² Resonemanget kan vara giltigt för både skatte- och fräsebönder. Vad gäller de senare, som för övrigt inte ingår i underlaget på vilket framställningen har byggts, kan de ekonomiska relationerna dessutom ha varit ett uttryck för adelspersonens vilja att behålla bonden vid hemmanet.¹³ Rent generellt kan adelsmannens handlande ha varit ett utslag av en patriarkalisk livsform, en vilja att styra och ställa.

Stickprov från andra håll tyder på liknande strukturer, inklusive på Gotland, som är känt för att i många andra avseenden vara kulturellt säreget.¹⁴ Att Gotland inte avviker vad gäller finansieringsmönstret kan eventuellt tyda på att detta hade en stor räckvidd i 1770-talets Sverige.

Den samlade ekonomiska betydelsen för rikets bönder torde i vilket fall som helst inte ha varit särskilt stor. Vid 1700-talets mitt utgjorde ståndspersonernas andel av den totala befolkningen en mycket begränsad del, omkring 5%.¹⁵ Men den allmänna samhällsutvecklingen un-

⁹ Carlsson (1973), s. 113–181. Herlitz (1974). Martinus (1982), s. 19.

¹⁰ Hanssen (1977), s. 441.

¹¹ Bäck (1984), s. 284ff, 289, 293–300.

¹² Daun (1975), s. 2f.

¹³ Jfr dock Martinus (1967), s. 27f. Under 1860-talet saknades samband mellan ekonomiska relationer och migration.

¹⁴ Gotlands norra domsaga, bouppteckningar 1775, nr 1946, 1969 (ViLA). Jfr Kvillner (1969), s. 62.

¹⁵ Carlsson & Rosén (1980), del 2, s. 56–61. Adel 0,5 %, präster 0,9 %, borgare 2 %, ofrälse ståndspersoner 2 %.

der 1700-talet, ståndssamhällets upplösning, medgav en viss känsla av gemenskap mellan olika mellangrupper utan hänsyn till de uppluckrande ståndsetiketterna.¹⁶ Det är möjligt att se böndernas framryckning under 1800-talets början mot bakgrund av den urbana och pagana interaktionen.¹⁷ De förhållandevis smala kanaler genom vilka denna bedrevs var alltså av mycket stor betydelse.

¹⁶ a.a. s. 64.

¹⁷ Hanssen (1973), s. 92. Studien Österlen är förvisso historisk, men avser inte primärt att behandla den sociala omvandlingsprocessen.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta

Riksarkivet (RA):

Svea Hovrätts huvudarkiv, Adl. bouppteckningar, E IX b vol. 95 (Wulfvenstierna 1772), 101 (Gerdeschöld 1775), 103 (Stuart 1775), 104 (Adlermarck 1776), 107 (von Heijne 1778).

Uppsala landsarkiv (ULA):

Edsbergs häradsrättsarkiv, bouppteckningar, vol. F II a : 4, dat. 1773 15/10, 1777 16/6.

Folkare tingslags häradsrättsarkiv, bouppteckningar, KLHA ser. Va, vol. F:6, dat. 1772 9/4, 1772 28/10.

Torstuna häradsrättsarkiv, bouppteckningar, vol. F II : 5, dat. 1773 21/10, 1776 6-7/5.

Västerrekarne häradsrättsarkiv, bouppteckningar, vol. F II : 3, dat. 1775 10/6, 1776 3/1.

Åsunda häradsrättsarkiv, bouppteckningar, vol. F:3, (ståndspersoner) nr 6, 10, 11, 53, 58, 64, 71, 72, 80, 104, 125, (äldre bönder över 6000 dkm) nr 13, 18, 37, 62, 76, 134, (äldre bönder under 6000 dkm) nr 1, 28, 40, 42, 46, (yngre bönder över 6000 dkm) nr 68, 82, 85, 88, 101, 129, 135, (yngre bönder under 6000 dkm) nr 5, 19, 47, 86, 112.

Öknebo häradsrättsarkiv, bouppteckningar, vol. F II : 2, pag. 3ff, 107ff.

Sparrsätra kyrkoarkiv, vigsel- och dödböcker 1745-1802, vol. E:2.

Teda kyrkoarkiv, ministerialböcker 1746-1794, vol. C:3.

Tillinge kyrkoarkiv, husförhörslängder -1771, vol. A I : 4, dödböcker 1746-1781, vol. F:1.

Vårfrukyrka kyrkoarkiv, husförhörslängder 1775-1781, vol. A I : 2, ministerialböcker 1730-1773, vol. C:2, 1774-1855, vol. C:3.

Visby landsarkiv (ViLA):

Gotlands norra domsaga, bouppteckningar, 1775, nr 1946, 1969.

Bearbetningar

Bäck, K Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden. Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor. Stockholm 1984. (Diss. Stockholm.)

Carlsson, S Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700-1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning. 2 uppl., Lund 1973. (Diss. Uppsala.)

Carlsson, S och Rosén, J Svensk historia. 1-2. 4 uppl., Lund 1980.

Daun, Å Etnologi och studiet av politik. (I Nefadebat. Nr 1, 1969. Här citerad från Etnologiska aspekter på studiet av politik. Stockholm 1975. Stencil för internt bruk utg. av Institutet för folklivsforskning).

Eriksson, I och Rogers, J Rural Labor and Population Change. Social and Demographic Developments in East-central Sweden during the Nineteenth Century. Acta universitatis upsaliensis. Studia historica upsaliensia, 100. Uppsala 1978. (Diss. Uppsala.)

Hannerz, U Soulside. Inquiries into ghetto culture and community. New York 1969. (Diss. Stockholm.)

Hanssen, B Common Folk and Gentlefolk. (I Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology. 1973. Sid. 67-100).

Hanssen, B Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne. 2. uppl. Stockholm 1977. (Diss. Stockholm 1952.)

Jörberg, L A History of Prices in Sweden 1732-1914. Vol. 1-2. Lund 1972.

Kvillner, G G En studie i giftermålsfält. (I Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok. 1969. Sid. 61-72).

Köll, A-M Tradition och reform i västra Södermanlands jordbruk 1810-1890. Agrar teknik i kapitalismens inledningsskede. Acta universitatis stockholmiensis. Stockholm Studies in Economic History, 7. Stockholm 1983. (Diss. Stockholm.)

- Martinius, S Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet, 8. Göteborg 1967.
- Martinius, S Jordbrukets omvandling på 1700- och 1800-talen. Svensk ekonomisk historia. Lund 1982.
- Pleijel, H Den svenska folkkulturens religions- och kyrkohistoriska bakgrund. Småskrifter från Etnologiska sällskapet i Lund. Lund 1976.
- Övrig litteratur*
- Bringéus, N-A Bouppteckningar som etnologisk källa. (Särtryck ur Vetenskapssocieteten i Lund, Årsbok 1974). Lund 1974.
- Carlsson, S Svensk ståndscirkulation 1680–1950. Uppsala 1950.
- Herlitz, L Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet, 31. Göteborg 1974. (Diss. Göteborg.)
- Kuuse, J The probate inventory as a source for economic and social history. (I The Scandinavian Economic History Review, vol. XXII. 1974. Sid. 22–32).
- Martinius, S Agrar kapitalbildning och finansiering 1833–1892. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet, 17. Göteborg 1970.
- Nylén, A-M Som man är klädd blir man hädd. (I Nylén Varför klär vi oss. Västerås, här citerad från 2 separata uppl. utg. av Institutet för folklivsforskning. Stockholm 1978).

Vill du komplettera din Rig-serie?

Äldre årgångar eller enstaka häften
kan beställas till låga priser.

Ring eller skriv till

Rigs expedition

Nordiska museet, 115 21 Stockholm
tel 08/22 41 20

Summary

Urbanus and paganus financing patterns Social demarcation in Uppland in the 1770s

The overall aim of the paper is methodical, with theoretical basis in Börje Hanssen's thesis *Österlen* (1952). The central concept in the analysis is *social activity field*, the spatially definable epitome of the social activity which characterizes the people in a given group or links together the individuals in different groups with one another. *Urbanus* and *paganus* are the subjects in this context and are distinguished by their respective activity patterns and the attitudes and valuations inherent in them. Hanssen's opinion was that there were virtually watertight bulkheads between these categories. An object of the study is to check whether this also applied to *financial* relations. Exemplifications are taken from 51 estate inventories selected on the basis of the testators' age and social identity and of the *poverty culture concept* in order to some extent to circumvent the problem of divergence between fundamental attitudes and valuations and real material conditions. The social boundaries are mapped through a persual of household utensils, agricultural implements and the practice followed in regard to the giving of names, as well as the financing patterns of the different categories in the form of claims and debts. The outcome is fairly distinct. Teaset paraphernalia, for example, never occurred among the pagani. Hardly, either, mirrors, but more often clocks. The plough seems to have been more prevalent among urbani than pagani. Most distinctive was the naming practice, both the choice of baptismal name and the use of surname, the patronymic being typical of the urbani. Most households had financial relations. The majority of them were of a non-institutional kind, between two private persons, even if titled persons in particular had institutional credits. It is manifest that most loans were negotiated through socially *horizontal* channels. Nonetheless there were a considerable number of pagi-urbanus and urbi-paganus relations. They constituted one-fourth of the peasants financing

pattern, but the older farmers had a greater *social capital*, more numerous and more ramified relations, than the younger. Urbanus parties were, for example, tradesmen, soldiers, priests and nobles. Large amounts could be involved. The bulkheads between urbanus and paganus fields of activity were thus not watertight as regards their financial relations. Individuals in different groups were thereby linked together. This included also the nobility and peasants, despite cultural dissociation, reflected for example in marriage relations which were to a high degree *endogamous*, and in social mobility in other respects. It may appear strange that these relations existed in the light of the offensive impression made by farmers in their purchase of lands from the Crown and the nobility. This is not explained by the luxury consumption of the nobility. The latter possibly gave priority to political over purely financial influence in order thereby to hold the farmers back. Their financial relations probably gave the gentry an influence over the pagani, with the support of *positive sanctions* and perhaps *the absence of negative sanctions*. This may ultimately have been a manifestation of a patriarchal life pattern. The observed structure existed also on the island of *Gotland*, which is known for its cultural singularity in many other respects. This may indicate that the financing pattern was very widespread in Sweden of the 1770s. The urbanus element was of course small, about 5 percent of the population, so that their total financial significance was probably limited. But the urbanus and paganus interaction permitted some fellow feelings between different intermediate groups without regard for the disintergrating class labels of the Four Estates. It is possible to see the advance of the farmers in the 19th century in the light of this interaction, so that the comparatively narrow channels through which it occurred were accordingly of very great significance.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Agrarhistoriens ämnesbyte

Av Janken Myrdal

Under de sista tjugo åren har det skett en genomgripande förändring inom studiet av 1700- och 1800-talens agrarhistoria. Den har inte bara inneburit att nya teorier och frågeställningar blivit aktuella utan också att detta forskningsfält bytt universitetsdisciplin. Fram till 1960-talet var etnologin, eller som det då hette folklivsforskningen, dominerande i studiet av jordbruket före industrialismen. Under 1970- och 1980-talen har det varit ekonomisk historia som dominerat. Detta skulle kunna uppfattas som att etnologerna lämnat ett forskningsfält, ett tomrum har uppstått och ekonom-historikerna har fyllt ut detta. I viss mån, men inte helt, är en sådan uppfattning berättigad. Förklaringen ligger i huvudsak i de båda ämnenas egen forskningstradition.¹

Ett annat universitetsämne som ägnat sig åt agrarhistoria är den historiska kulturgeografien. Dennas forskning hade länge sin tyngdpunkt på 1600-talet och under senare tid har den förskjutits ytterligare bakåt i historien mot järnåldern. (En sammanfattning av de kulturgeografiska forskningarna finns i Hannerberg 1971.) Här kommer dock enbart forskningen om 1700- och 1800-talets jordbruk att tas upp.

Den etnologiska agrarforskningen

Åren före 1920 formulerade Sigurd Erixon det program som blev bestämmande för en stor del av den etnologiska forskningens inriktning under de kommande decennierna. Genom undersökningar av bevarad bebyggelse ville han ge underlag för kulturhistoriska studier. Den bakomliggande tankegången var att "den upplösning av tusenåriga traditioner, som sålunda pågår, afklipper för hvarje dag möjligheterna till vetenskaplig utforskning af vårt folks utbildningshistoria." (Erixon 1918, s. 21.)

Ganska snart utvidgades materialinsamlandet till att gälla även andra kulturföreteelser. Den väg som följdes var att göra utbredningskartor, vilket visade sig vara en framkomlig väg. En rad utbredningsgränser för enskilda företeelser samlade sig runt formliga kulturella förkastningsbranter. Den viktigaste av dessa var den s.k. fäbodgränsen. Denna går tvärs genom Sverige från norra Uppland i öster till Vänern och Bohuslän i väster. En mycket viktig sydsvensk kulturgräns kunde påvisas genom skogslandskapen utmed den tidigare dansk-svenska gränsen. En mera underordnad gräns är den s. k. diagonalen i nord-sydlig riktning genom götalandskapen. De två huvudgränserna delade in Sverige i tre kulturella huvudområden: Sydsverige, Östsverige och Nordsverige med Väst-sverige som en blandzon. (Sigurd Erixon har vid olika tillfällen föreslagit mera detaljerade indelningar, men de ansluter alla till den ovan skisserade.)

Den bakomliggande förklaringen till denna upp-

¹ Denna uppsats har tillkommit som en del av förberedelsearbetet för ett svenskt lantbruksmuseum i Nordiska museets regi.

delning av landet sökte etnologerna i första hand i ekologiska förhållanden och i kulturinflytande från andra områden. Fäbodgränsen sammanfaller med den viktigaste naturgeografiska och klimatologiska gränsen i vårt land, den s. k. Limes Norrlandicus som markerar sydgränsen för granskogens dominans (och även ansluter till nordgränsen för ekens allmänna förekomst). Vida obebyggda områden hindrar spridning av kulturföreteelser, och skogsområdena i Sydsverige kom att bilda en spärr mot inflytande från kontinenten, samtidigt som den skånska slättbygden hade en mera kontinental ekologisk miljö. Östsverige visade prov på kulturinflytande från områdena på andra sidan Östersjön och Nordsverige utgjorde i många avseenden en särskild kulturregion tillsammans med Norge och Finland.

Vid sidan av bebyggelsen kom snart jordbruksredskapen och andra företeelser knutna till jordbruksproduktionen att stå i centrum för undersökningarna. Erixon inledde själv denna forskning med en studie över några handredskap (1931), och bland viktigare arbeten kan nämnas Gösta Bergs om vagnar och kärror (1935), Dag Trotzigs om slagtyper (1943) och Eerik Laidis om olika sädesuppsättningar (1952). Inom denna tradition genomförde också Ragnar Jirlow sina undersökningar om plogar och årder som resulterade i ett antal uppsatser på 1940-, 1950- och 1960-talen, som sammanfattades i hans bok från 1970. Undersökningarna av allmogens materiella kultur kulminerade 1957 med det första bandet av Atlas över svensk folkkultur. I denna intar jordbruket vid sidan av byggnadsskicket den helt centrala positionen. Närmare trettio av de sjuttio kartorna behandlar jordbruksförhållanden och ungefär lika många behandlar byggnadsskicket.

Etnologernas källmaterial var föremålssamlingar och uppteckningar. Den period som undersöktes var därför från ca 1850 till ca 1900. Från en tidigare period är museiföremål och uppteckningsbeskrivningar sällsynta, från en senare period var de ännu inte insamlade. Erixon var väl medveten om att undersökningarna endast visade förhållandena under senare delen av 1800-talet, men målsättningen var inte att beskriva enbart detta tidskikt. Istället avsåg utbredningskartorna att ge en uppfattning om utvecklingen över en mycket lång tidsperiod.

Frågeställningarna var inte enbart fixerade vid att klarlägga de viktigare kulturgränserna. En teori utvecklades där reliktområden var ett nyckelbe-

grepp. Detta var områden som i högre grad än andra karakteriserades av ålderdomliga företeelser. Erixon menade att de var "reservoarer för gammal folklig kultur" (Atlas 1957, s. 9). Mot dessa områden ställdes novationsområden dit nyheter infördes och spreds vidare. Stadskulturen ansågs innovationsdrivande och man antog att företeelser spreds med handelskontakter, som en resonansbotten låg uppfattningen om det gamla bondesamhällets statiska karaktär. Ju mera av-sides och allmogedominerad en bygd var desto större sannolikhet att den var ett reliktområde.

Sigfrid Svensson införde ett nytt element i denna teoribildning när han utvecklade den av Sigurd Erixon präglade termen kulturfixering. En företeelse som infördes i ett område i en högkonjunktur då nyheter lätt accepterades behölls där under följande lågkonjunktur. (För en sammanfattning av den etnologiska teoribildningen och metodutvecklingen på detta område se Bringéus 1981, s. 34–54.)

Detta teorikomplex gjorde det möjligt att med hjälp av kartbilden från senare delen av 1800-talet urskilja olika tidsskikt av den materiella kulturen till synes bevarade intill varandra. Naturligtvis utnyttjades också äldre historiskt material men bara som komplement och inte som huvudkälla. Trostzig var den djärvaste av dessa forskare och i stort sett enbart med material från 1800-talets slut skisserade han de olika slagtypernas avlösning av varandra i Sverige från folkvandringstid och framåt.

Etnologin byter område

Den metod och de teorier som etnologerna använde var till en början banbrytande. Men efterhand som undersökningarna fortskred blev svagheter tydligare. Dels minskade marginalnyttan med att göra flera liknande undersökningar i och med att de viktigaste kulturgränserna och kulturområdena identifierats. Dels visade sig källmaterialet och frågeställningarna som otillräckliga.

Ett närmande till det historiska källmaterialet blev nödvändigt för att inte undersökningarna vad gäller den äldsta tiden skulle förlora sig i antaganden. Det nya material som erbjöd sig blev i första hand bouppteckningarna. Redan Sigfrid Svensson hade använt bouppteckningarna för sina dräktstudier, men den förste som i stor skala använde dem för undersökningar om jordbruk var Nils-Arvid Bringéus. I några studier från 1960-talet visade han hur olika redskap spritts under 1700-talets

senare del och 1800-talet. Samtidigt som säkerheten i beskrivningen ökade genom att endast samtida källmaterial användes inskränktes ambitionen till att enbart beskriva utvecklingen i den undersökta tidsperioden. (Bringéus sammanfattade sina bouppteckningsundersökningar i en publikation från 1974.)

Men Bringéus fick få etnologer som efterföljare på detta område. Hans arbeten om jordbrukets utveckling kom att bli mycket oftare citerade och diskuterade av ekonom-historiker än av etnologer. Istället avtog den etnologiska forskningen rörande jordbruket. Visserligen kom Mátyás Szabós viktiga arbete om boskapskötsel 1970, men detta var till stor del inspirerat av den centraleuropeiska forskningen om den materiella kulturen, en forskningsinriktning som där vid denna tid befann sig på väg mot sin höjdpunkt. Kurt Genrups avhandling om gåsskötsel från 1975 kan betraktas som en sen utlöpare på detta etnologernas traditionella forskningsfält.

Orvar Löfgren inledde ett försök till utveckling av den etnologiska teoribildningen på detta område genom att visa att det på 1800-talet fanns en delvis ekologiskt betingad arbetsdelning mellan olika sociala skikt på landsbygden (t. ex. Löfgren 1976). Men från slutet av 1970-talet har Löfgren inriktat sin forskning mer mot andra områden än det rent agrarhistoriska.

Förklaringen till att forskningsfältet övergavs ligger säkerligen delvis i att de givna frågeställningarna tycktes ha uttömts på sina möjligheter. Den bild som den etnologiska forskningen hade frammanat av det äldre allmogesamhället var också, trots att den ville skildra utvecklingen över en längre period, egendomligt statisk. Reliktområdena förblev desamma från tidig medeltid till 1800-talets slut, med övre Dalarna som det främsta exemplet. Även novationsområdena förblev desamma med porten för kulturinflytande runt Stockholm och öppningen mot kontinenten i Skåne.

Genom att anknyta till Sigfrid Svenssons högkonjunktursteori har Günter Wiegelmann för Tyskland försökt att ge en mera dynamisk bild. Han menar att novationsområden flyttar på sig. Under tidig europeisk medeltid var Sydtykland ett novationsområde men vid övergången från senmedeltid till nyare tid hade istället det tidigare reliktområdet Nordtykland blivit ett novationsområde, och Sydtykland sjunkit tillbaka till ett reliktområde. Förklaringen skulle ligga i de ekono-

miska högkonjunkturer som dessa regioner genomgått (Wiegelmann 1970).

Wiegelmanns uppfattning har kritiserats av Ulrich Bentzien. Med Mecklenburg som exempel visar han att viktiga agrara nyheter gick förbi detta område som Wiegelmann betraktar som ett novationsområde under nyare tid. Bentzien menar att detta område varken kan kallas novationsområde eller reliktområde eftersom det på andra fält hade ett tidigt accepterande av nyheter (Bentzien 1980, s. 126–127).

Samma diskussion skulle kunna föras för Sveriges del. Uppland och Södermanland har i den äldre etnologiska forskningen ofta betraktats som novationsområden. Men i dessa områden höll man envist fast vid föråldrade jordbruksmetoder under 1700- och 1800-talen. Den intressanta fråga som reser sig är om en region inom en sektor kan vara innovativ men inom en annan sektor tvärtom reliktbetonad.

Men denna tyska diskussion fick ingen återverkan på den svenska etnologiska forskningen. Fortsatta och fördjupade undersökningar om det förindustriella landsbygdssamhället kom till största delen att utföras av ekonom-historiker som inte tog ställning till den tidigare etnologiska teoribildningen.

Den ekonomisk-historiska agrarforskningen

I den internationella ekonomisk-historiska forskningen kom agrarfrågorna allt mer i centrum efter andra världskriget. Detta var en följd av det ökade intresset för länderna i tredje världen där bondebefolkningen utgjorde flertalet, vilket i sin tur hade ett samband med dessa länders frigörelse och ökade ekonomiska och politiska betydelse.

Det kom en våg av artiklar och skrifter i ämnet och det startades till och med särskilda tidskrifter för att fänga upp detta intresse, som t. ex. *The Journal of Peasant Studies*.

I Sverige dominerades ekonomisk historia ännu en tid efter världskriget av Eli Heckscher och hans lärjungar som inte visade något överdrivet intresse för landsbygdens roll i den historiska utvecklingen. Trots det kom redan 1957 en av de viktigaste avhandlingarna som skrivits inom detta område, Gustaf Utterströms *Jordbrukets arbetare*. Detta mastodontarbete (1425 sidor utan register) har delvis karaktären av en jättelik excerptsamling eller uppslagsbok rörande lantbrukets utveckling under 1700- och 1800-talen. Invävda i texten finns också mera sammanfattande framställningar och

varje forskare inom detta fält har anledning att återvända till Utterströms verk.

Knappt tio år senare gjorde Jörn Svensson en i huvudsak källkritisk genomgång av 1800-talets jordbruksstatistik. Sture Martinius tog i en studie från 1970 upp kapitalbildningen på landsbygden. I början av 1970-talet publicerade Jan Kuuse ett par undersökningar om mekaniseringen av det svenska lantbruket under senare delen av 1800-talet (sammanfattade i Kuuse 1981).

Sitt egentliga genombrott fick agrarforskningen inom ekonomisk historia dock först med Lars Herlitz avhandling från 1974. Därefter har forskningen om landsbygdens ekonomiska utveckling från ca 1750 till första världskriget varit en av huvudfäroren inom svensk ekonomisk-historisk forskning.

Jag skall här i korthet referera några av dessa undersökningar för att klarlägga vilka frågeställningar som varit centrala. En mera övergripande sammanfattning av denna forskningsinriktning har redan givits av Sture Martinius (1982).

Det skall villigt erkännas att inte bara ekonomihistoriker givit sig in på detta forskningsområde utan även en del historiker. Gemensamt för nästan alla undersökningarna är att de är geografiskt begränsade. De stora skriftliga materialmängderna har framtingat sådana begränsningar. Problemet med dessa undersökningar har därför varit deras allmängiltighet, ett problem som dock har minskat i och med att antalet undersökningar har ökat.

Herlitz behandlade Skaraborgs län från 1710-talet till och med 1770-talet. Ämnet för studien är upplösningen av de feodala egendomsförhållandena och de självägande böndernas ekonomiska frigörelse. En av hans huvudteser är att skattebelastningen på produktionen sjönk när grundskattornas penningvärde minskade med inflationen utan att detta kompensades med extra skatter. Samtidigt steg produktionen. Herlitz visar också att det så gott som enbart var på skatte- och kronomantal som produktionen ökade. Han skriver: "Slutsatsen implicerar, att tillväxten i befolkning, åkerareal och produktion ägde rum på skatte- och sannolikt kronomantal, där den gick relativt fri från beskattning. På bondefrälsemantalen, där räntekraven inte var på samma sätt begränsade, har av allt att döma arbetskraft, åkerareal och produktion stagnerat." Och han menar vidare att efterblivenhet i jordbruksteknik orsakades av "hela den resursöverföring till improduktiva skikt, som det feodala ränteägandet till största delen innebar" (Herlitz 1974, s. 361–362).

Herlitz omedelbara resultat har senare bekräftats av andra forskare. Christer Winberg har i en undersökning av Dala pastorat i Västergötland med hjälp av kartor från omkring år 1700 och år 1800 visat att nyodlingarna var större på de självägande böndernas jord än på frälseböndernas (Winberg 1975, s. 177–178). Fridlitzius har visat detsamma för delar av Skåne (Fridlitzius 1979, s. 5–6).

Även under 1600-talet sänkte inflationen grundskatternas värde, men detta kompensades genom extraskatter. Jan Lindegren har i en studie om Bygdeå socken i Västerbotten mycket illustrativt visat hur man med extraskatter trots sjunkande grundskatter kunde hålla skattestrycket på en konstant hög nivå (Lindegren 1980, s. 192–194). En av huvudpunkterna i Lindegrens framställning är också att utskrivningarna av unga män under krigsåren drabbade produktionen, och att frihet från utskrivningen under 1700-talet frigjorde produktionsresurser (Lindegren 1980, s. 256–260).

Herlitz allmänna frågeställning, om böndernas respektive adelns roll i utvecklingen, kom att bli bestämmande för den fortsatta ekonomisk-historiska forskningen. Man kan säga att vad fäbodgränsen varit för etnologerna blev skillnaden mellan godsekonomi och bondeekonomi för ekonomihistorikerna.

1976 publicerade Merike Fridholm, Maths Isacson och Lars Magnusson en övergripande framställning där de försökte förklara industrialismens uppkomst i ett långsiktigt perspektiv. Inspirerade av Herlitz menade de att en av huvudfaktorerna i detta skeende var den ökade andel av överskottet som bönderna fick på 1700-talet. De investerade detta i en utveckling av jordbruket som gav ett underlag i form av marknad, arbetskraft etc. åt den framväxande industrin.

I sin avhandling tog Isacson upp ett delproblem i denna övergripande framställning; sambandet mellan jordbrukets utveckling och den sociala skiktningen. Han visade att agrar expansion inte alltid behöver leda till ökad social skiktning och skriver "bondeklassen i By erhöll en mer enhetlig karaktär under den period då den feodala räntans relativa tryck på produktionen började sjunka" (Isacson 1979, s. 174). Efter en period av social utjämning under senare delen av 1700-talet följde i början av 1800-talet en från historieforskningens synpunkt mera traditionell utveckling då produktionsstegringen medförde en ökad splittring av

bondeklassen och framväxten av en agrar underklass.

Carl-Johan Gadd (1983) och Anu-Mai Köll (1983) skrev avhandlingar som var inriktade på jordbruksteknikens omvandling. Gadd undersökte några regioner i Skaraborgs län under perioden 1750–1860. Han menar att nyodlingarna under 1700-talet ledde till en obalans i ekonomin. Ängs- och betesmarkerna minskade vilket drabbade gödningen och i sista hand hela produktionen. Han betecknar 1780-talet som ett årtionde av kris. Lösningen blev vissa innovationer omkring år 1800. De två viktigaste var en ökad användning av järn och att potatisen fick ökad betydelse. Med järnharvar och järnplogar minskade behovet av dragkraft och med potatisodlingen minskade den areal som behövdes för att försörja en människa.

Kölls undersökning omfattar Julita och Österåkers socknar i västra Södermanland under 1810–1890. Julita var en godsdominerad socken medan de självägande bönderna utgjorde flertalet i Österåker. Hon menar att bönder och godsägare gick skilda vägar när det gällde att välja tekniska nyheter. Bönderna utvecklade de traditionella redskapen medan godsägarna istället anskaffade vad hon kallar reformredskap, dvs. redskap som tillverkades utanför bondemiljön och som ofta byggde på utländska förebilder. De utvecklade traditionsredskapen var minst lika effektiva som den av godsägarna övertagna reformtekniken. Köll menar också att den tekniska utveckling som skedde i bondemiljö medförde att bönderna kunde skydda sig och upprätthålla sin konkurrenskraft gentemot storsjordbruket. Efter mitten av 1800-talet anpassades reformredskapen till böndernas behov och övertogs då även av dem.

Två avhandlingar koncentrerade på storgodsens utveckling är Lars Magnussons (1980) och Ulf Jonssons (1980). Magnusson har gått igenom ett antal räkenskaper från adliga storsjordbruk under mitten av 1700-talet. Han visar att inkomsterna till en större del kom från huvudgårdens drift än från de underlydande landborna. Samtidigt fanns det ingen strävan att främja huvudgårdsdriften på landbodriftens bekostnad. Egendriften på huvudgårdarna baserades på landbornas dagsverken och böndernas motstånd mot ett ökat räntetryck har begränsat storsjordbrukens expansion. Magnusson diskuterar också överskottets relativa storlek. Då han jämför de direkta penningutgifterna för driften med överskottet får han en utdelning på från över 100 % till över 1 000 % per år på olika gods. Om

överskottet ställs mot det fasta kapitalet blir beräkningarna osäkrare, men vinsten på fast kapital blir omkring 10 %. Större delen av dessa vinster användes till privat konsumtion. Att ett relativt överskott i den storleksordning som Magnusson påvisat inte var ovanligt framgår av exempelvis Dagny Torbrands mycket detaljerade genomgång av Johannishus räkenskaper från början av 1700-talet (Torbrand 1963, s. 356–358).

Ulf Jonsson ägnade sin studie åt några gods i södra Södermanland och då framför allt Tureholms gods under 1800-talet. Den fråga som står i centrum för avhandlingen är varför godsens förblev vid en gammal och till synes ineffektiv arbetsorganisation med dagsverkspliktiga torpare och landbor ända fram till omkring 1860. Förklaringen ligger enligt honom i att lönearbetet inte kunde utnyttjas effektivt i ett omekaniserat lantbruk med arbetstoppar och säsongarbetslöshet. Den sociala strukturen var dessutom uppbyggd så att den i sig skapade stabilitet. Först med mekanisering och ökad inriktning på boskapsskötsel under senare delen av 1800-talet fördelades arbetet jämnare över året och möjligheterna till agrar stordrift baserad på lönearbete vidgades.

När ekonom-historikerna gav sig in på etnologernas tidigare forskningsfält hade de ett annat källmaterial som mantalslängder, och andra frågeställningar där godsekonomi ställdes mot bondeekonomi snarare än olika regioner mot varandra. Men inte nog med detta. Ekonom-historikerna hade också en annan målsättning med sina undersökningar.

Den fråga kring vilken större delen av den svenska ekonomisk-historiska forskningen cirklar är varför kapitalismen eller industrialismen uppkom och utvecklades. Det var till denna fråga som undersökningarna om 1700- och 1800-talens jordbruk relaterades. Utifrån betraktat kan denna fixering vid kapitalismens genombrott förefalla en smula monoman, men frågan är givetvis av avgörande betydelse.

Den uppfattning som man vände sig mot och försökte detronisera var Heckschers tes om de fria bönderna som ett hinder för utvecklingen. I sitt stora verk om Sveriges ekonomiska historia hade han om jordbruksutvecklingen på 1700-talet skrivit (Heckscher 1949, s. 201):

”Allmänt uttryckt fick Sverige därför betala förmånen av ett fritt bondestånd med stor efterblivenhet i jordbruksteknik och till följd därav sämre livsmedelsförsörjning för folket än som el-

jest hade blivit möjligt.”

Redan Herlitz vände sig uttalat mot denna tes när han påvisade att skatte- och räntetrycket var det främsta hindret för jordbrukets utveckling (Herlitz 1974, s. 361). Därefter har de flesta ekonom-historiker i den nyare forskningstraditionen mer eller mindre direkt vänt sig mot Heckschers uppfattning i denna fråga. Även inom redskapsforskningen har man kunnat påvisa att bönderna var minst lika framstegsvänliga som godsägaren (Gadd 1983, s. 177; Köll 1983, s. 188; Wiking-Faria 1981). Klarläggandet av att det var de självägande bönderna, som var den kanske viktigaste drivkraften i omvandlingen av jordbruket, är en av de mest centrala nyheter som denna forsknings-tradition givit (Martinius 1982, s. 35).

I viss mån vänder sig detta också, om än inte direkt, mot den äldre etnologiska framställningen av ett relativt statiskt bondesamhälle. Denna uppfattning har samband med att etnologerna bland annat sökte det uråldriga och dessutom har flera etnologer varit pionjärer när det gäller att identifiera bönderna som skapare av jordbrukstekniska nyheter. Ragnar Jirlow påvisade att järnplogen utvecklades av bönder och smeder i Dalarna, Gösta Berg att tröskvagnen spreds i Nordsverige där storgodsen var få. (För en sammanfattning av dessa forskningar se Myrdal 1977.)

Ekonom-historikernas betoning av jordbrukets utvecklingskapacitet under 1700- och 1800-talen hör också samman med en annan diskussion, nämligen om de inhemska förutsättningarnas respektive den yttre påverkans betydelse för det industriella genombrottet. I och med att man påvisat en snabb expansion inom jordbruket, skapad inifrån av bönderna, har man också i hög grad betonat de inhemska förutsättningarnas roll och i viss mån tonat ner utrikeshandels betydelse. Undersökningar om hur olika grupper från landsbygden sögs in i och utgjorde en förutsättning för industrisamhället, hur tillverkningen av jordbruksmaskiner gav begynnelsen till en verkstadsindustri och hur en ökad levnadsstandard på landsbygden gav underlaget till en konsumtionsvaruindustri har ytterligare betonat jordbruksutvecklingens roll för det industriella genombrottet.

En möjlig syntes?

Att ett universitetsämne byter forskningsfält förefaller vara en ganska naturlig reningsprocess som sker i många ämnen. Ekonom-historiker slutar syssla med handelsstatistik och ger sig på agrarhi-

storia, etnologerna överger 1800-talets allmog till förmån för t.ex. invandrare i förorter, kultur-geograferna överger 1600-talets boskapslängder för att istället upptäcka järnålderns kulturlandskap.

I en sådan process kommer nya frågeställningar och synvinklar att berika forskningen. Det sker en slags korsbefruktning mellan olika universitetsämnen. Det är exempelvis obestridligt att kultur-geografernas inbrytning på järnåldern tvingat den arkeologiska forskningen framåt. Däremot är det olyckligt när det sker ett så totalt brott som det skett inom den agrarhistoriska forskningen rörande 1700- och 1800-talen. De yngre forskningsaktiva etnologerna har inte inriktat sig på detta område och därmed saknar de i stort sett intresse av att bedöma den nyare ekonomisk-historiska forskningen på området. Ekonom-historikerna behöver därför inte ta någon hänsyn till kritik från etnologerna. Detta kunde exempelvis vad gäller fakta och källmaterial gälla brist på konkretion i beskrivningen av den materiella kulturen eftersom man underlåtit att utnyttja bevarade föremål och detaljerade beskrivningar i uppteckningsmaterialet. Det kunde också på det mera teoretiska planet gälla att den ekologiska faktorn inte beaktats tillräckligt eller att inriktningen på förändring skynt undan traditionens roll. En sådan diskussion skulle tvungit ekonom-historikerna att skärpa sin argumentering och till att ta hänsyn till de vetenskapliga landvinningar som etnologerna faktiskt gjort på detta område. (Jfr dock diskussionen mellan Pablo Wiking-Faria och Nils-Arvid Bringéus i Rig 1983.)

Inte bara debatt utan också samarbete skulle varit berikande. Etnologernas breda kulturhistoriska rundmålningar skulle kunna kombineras med ekonom-historikernas mera snävt inriktade statistiska undersökningar. Det är möjligt att det här krävs nya typer av källmaterial och kanske också frågeställningar som tillfredsställer de båda forskningstraditionerna och gör det möjligt för dem att mötas.

LITTERATUR

- Atlas över svensk folkkultur I. Materiell och social kultur.* 1957.
Bentzien, U. 1980: *Bauernarbeit im Feudalismus.*
Berg, G. 1935: *Sledges and wheeled vehicles.*

- Bringéus, N.-A. 1974: Bouppteckningar som etnologisk källa. *Vetenskaps societeten i Lund. Årsbok*.
- Bringéus, N.-A. 1981: *Människan som kulturvarelse*.
- Bringéus, N.-A. 1983: Recension av Pablo Wiking-Faria, Dalabönderna uppfann järnplogen. *Rig*.
- Erixon, S. 1918: Bebyggelseundersökningar. *Fataburen*.
- Erixon, S. 1931: Lantmannens lätta redskap. *Svenska kulturbilder* 5.
- Fridholm, M., Isacson, M., & Magnusson, L. 1976: *Industrialismens rötter*.
- Fridlitzius, G. 1979: Population, Enclosure and Property Rights. *Economy and History*.
- Gadd, C.-J. 1983: *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860*.
- Genrup, K. 1975: *Gässkötsel*.
- Hannerberg, D. 1971: *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år*.
- Heckscher, E. F. 1949: *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa* 2: 1.
- Herlitz, L. 1974: *Jordegendom och ränta*.
- Isacson, M. 1979: *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860*.
- Jirlow, R. 1970: *Die Geschichte des schwedischen Pfluges*.
- Jonsson, U. 1980: *Jordmagnater, landbönder och torpare i sydöstra Södermanland 1800–1880*.
- Kuuse, J. 1981: Agriculture in Interaction with Mechanisation. A Swedish example 1850–1920. *Tools & Tillage* 4: 2.
- Köll, A.-M. 1983: *Tradition och reform i västra Södermanlands jordbruk 1810–1890*.
- Laid, E. 1952: *Såden torkar*.
- Lindgren, J. 1980: *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*.
- Löfgren, O. 1976: Peasant Ecotypes. *Ethnologia Scandinavica*.
- Magnusson, L. 1980: *Ty som ingenting angelägnare än än mina bönders conservation ... Godsekonomi i östra Mellansverige vid mitten av 1700-talet*.
- Martinius, S. 1970: *Agrar kapitalbildning och finansiering 1833–1892*.
- Martinius, S. 1982: *Jordbrukets omvandling på 1700- och 1800-talen*.
- Myrdal, J. 1977: Den agrara revolutionen på 1700-talet. *Folkets historia*.
- Svensson, J. 1965: *Jordbruk och depression 1870–1900*.
- Szabó, M. 1970: *Herdar och husdjur*.
- Torbrand, D. 1963: *Johannishus fideikommiss intill 1735*.
- Trotzig, D. 1943: *Slagan och andra tröskredskap*.
- Utterström, G. 1957: *Jordbrukets arbetare 1–2*.
- Wiegmann, G. 1970: Innovationszentren in der ländlichen Sachkultur Mitteleuropas. *Volkskultur und Geschichte*.
- Wiking-Faria, P. 1981: Dalabönder uppfann järnplogen. *Dalarnas hembygdsbok*.
- Wiking-Faria, P. 1983: Järnplogen i Dalarna. Ett genmäle. *Rig*.
- Winberg, C. 1975: *Folkökning och proletarisering*.

Anmälan av en anmälan

Av Stig Isaksson

I RIG 1985, häfte 3, anmäler Jonas Berg s. 90 f. Kulturens årsböcker 1983 och 1984. Ca 1/3 spalt ägnas kritik av S.-B. Vides uppsatser Belysning i dialektens ljus resp. Kakelugnar och kölne. Vides namn nämns inte; han omtalas bara som "en författare". Bergs kritik, som är genomgående nega-

tiv, framförs utan tillstymmelse till sakskäl. Som strax skall framgå, beror detta på att han inte kan ha haft några. Berg unnar sig bl. a. oförsiktigheten att påstå att Vide "inte vet vad de ord han drar fram betyder och innebär". Nu rör det sig om dialektord från Sydsverige, bedömda med hjälp av

uppgifter i sydsvenska samlingar och framför allt med Vides utomordentliga och under många år väldokumenterade kännedom om sydsvenska dialekter och den kultur där de hör hemma. Och Jonas Berg saknar, såvitt jag har kunnat inhämta, åtminstone den förstnämnda förutsättningen för en bedömning. Han har haft oturen att råka ösa sitt missnöje över en person som besitter ovanligt stor sakkunskap om sitt ämne. Han drar därigenom över sig en omöjlig bevisbörda.

Den första av Vides uppsatser avfärdas bara. Från den andra anför Berg en handfull dialektord som han anser vara oriktigt behandlade. Jag granskar hans invändningar en efter en (med begränsning till det rent sakliga; om de närmast skymfliga formuleringarna i recensionen får Berg själv göra upp med sitt samvete).

bakladdare

Berg skriver: "Bakladdare som namn på sättugnen behöver inte ha lånats från en gevärstyp." Äldsta belägg på vapentermen är enl. SAOB från 1869, men ordbildningen är uppenbart mycket äldre, inlånad från danskan och med paralleller i engelska och tyska. Begreppet är medeltida! Verbet *ladda* användes i sydsv. dial. normalt bara i samband med vapen. Att *bakladdare* som ugsterm är vapentermen i metaforisk användning förblir alltså den enda rimliga etymologin tills någon motbevisar den.

galt

Berg: "Ugnen i bastun heter *galt*, men inte för att den liknar en gris." Ordet upptas under tre olika artiklar i SAOB (G 68 ff.), men det rör sig i grunden om ett och samma ord, vilket SAOB också påpekar, nämligen den ursprungliga djurbeteckningen med de överförda betydelser som utstrålar däriifrån. *Galt* är vanligt i metaforisk användning, bl. a. som ortnamnelement, men också om växt-delar och annat som har ansetts äga ett tillräckligt robust utseende för att förtjäna benämningen, t. ex. vissa typer av ugnar (se I. Talve, Bastu och torkhus i Nordeuropa, Sthlm 1960, s. 71 f. + noter s. 90, och av honom refererad litteratur, särskilt Zetterholm, som har en utmärkt förklaring till ordets spridning och betydelspecialisering i Syd-sverige).

gruva

Följande påstående av Berg är både illa formulerat och dubbeltydigt: "Eldstaden är inte nedsänkt och

kallas *gruva* för att askan inte skall flyga omkring." Jag skall försöka att inte fästa mig vid detta utan tolka det generöst (Vide går ju inte alls in på varför eldstaden kallas gruva). Berg menar alltså (hoppas jag) att eldstadens skålformiga fördjupning inte hade tillkommit för att göra det lättare att hålla askan samlad. Men att detta är en rimlig delförklaring lär väl bli svårt att motbevisa. Och Vide säger inte heller mer än så; jag citerar: "Själva eldstaden var ofta något nedsänkt, bl. a. /min kursiv/ för att askan från elden inte skulle spridas omkring." Om Berg syftar på den yttersta förklaringen till gruvans existens (dess avlägsna föregångares funktion av kokgrop kanske) så måste, genant nog, genmätas att detta inte har med traditionens bibehållande att skaffa. Bara för att pennkniven uppfanns för formering av gåspennor, så faller det väl inte Berg in att ange detta som orsak till dagens pennknivstillverkning.

isenfärg

Berg: "Isenfärg måste förklaras som ett lånord från danskan." Vide har ju inte uttalat sig om etymologin. Varför antar Berg att han är omedveten om den? Lånevägen kan f. ö. inte betraktas som färdigutredd (sammansättningar med *isen-* bör normalt vara lågtyska från början), och en försiktig etymolog tiger hellre än kastar ur sig ett löst påstående. Ord "måste" inte förklaras på något visst sätt.

rörspis

Berg yttrar kategoriskt: "rörspisen är inte en öppen spis, utan en kakelugn utan kakel." Ordet betyder i själva verket olika ting i olika dialektområden, något som inte borde vara främmande för en etnolog. I flera uppteckningar, huvudsakligen från Småland (Allbo hd, Kinnevalds hd), antyds att *rörspis* där avser något slags öppen spis, och i åtminstone tre fall (från S. Tjusts hd) är ordet uttryckligen så definierat: "öppen spis, där rökgången består av ett av tegel murat rör, som först löper runt omkring eldstadens väggar innan det går upp i skorstenen" (Blackstads sn). "Med rörspisel menas den öppna spis med 'rör' eller gångar inuti muren som avlöste den stora öppna och massiva gråstensmuren i gamla hus" (Hallingebergs sn). "En öppen spis med murade rökgångar på ömse sidor. Tidigare gick däremot röken direkt upp i skorstensgapet" (Hallingebergs sn; de båda sista excerpterna från samme upptecknare). Låt materialet tala.

sättugn

Berg: ”*sättugnar* är inte sammanfogade av järnhäl-
lar som a priori har reliefbilder.” Vide säger vis-
serligen på s. 27 att *sättugnarna* ”var sammanfo-
gade av gjutna järnplattor med reliefbilder”, men
inte att de ”a priori” hade sådana. På s. 29 talar
han om en *sättugn* utan reliefer på plattorna och är
alltså fullt medveten om förhållandet. Ett anstän-
digt mått av innanntilläsning hade kunnat rädda
recensenten från denna förlöpfung. Angående *sätt-
ugn* som dialektord, dess utbredning, etymologi
och synonymik, hänvisas f.ö. till Vides uppsats
”*Sättugn*” i allmogens språk, RIG 1964, s. 89 ff.

vindugn

Berg skriver härom: ”*Vindugnen* är inte en variant
på *sättugnen*.” I Svensk uppslagsbok, 2. uppl. bd
8, sp. 301, skriver Sigurd Erixon: ”Ur biläggargug-

nen /dvs. *sättugnen*/ har våra yngre kakelugnar av
välkänt slag utvecklats genom att ändras till *vind-
ugnar*, dvs. med direkt eldning.” Att detta har skett
via *vindugnar* som har varit ombyggda *sättugnar*
framgår också alldeles tydligt av den tillhörande
bilden av en *vindugn* från Näsums sn i Villands
hd. Från Stoby sn i V. Göinge hd finns i dialekt-
och ortnamnsarkivet följande uppteckning av
Martin P:son Nilsson (jag översätter från lands-
mål): ”*Sättugn*, s. k. *simsonugn*: Där är sex delar
till en *sättugn*, bottenstycket, ovanstycke och tre
sidostycken, och så eldade de från köket. De andra,
som de eldade inne i rummet och som där är rör
till, kallade de för *vindugnar*.”

Att skriva polemik utan sakligt underlag är myc-
ket enkelt. Det är lika enkelt som att ställa sig på
gaspedalen där sikten är skymd. Men man hamnar
i terrängen.

Kommentar till ett genmäle

Av Jonas Berg

Det är alltid trevligt när framförd kritik leder till
någon form av reaktion. Jag vill framföra ett tack
till Stig Isaksson för hans genmäle till en del av
min, jag medger det, kritiska recension av Kultu-
rens årsböcker 1983 och 1984.

Eftersom min kritik i första hand riktade sig mot
årsbokens redigeringsprinciper, eller brist på så-
dana, fann jag då inte anledning att nämna alla
författare vid namn. Jag är själv inte språkman
eller dialektforskare men hyser naturligtvis all akt-
ning för vetenskapsmän inom dessa discipliner.
Jag är däremot aktiv museiman och har verkat
som redaktör för olika årsböcker. Därför vet jag att
bidrag ofta måste redigeras och att man till ytter-
lighet förvirrar en läsare genom glidande formuleringar
i populärvetenskaplig text. Särskilt i års-
böcker och populära tidskrifts- och tidningsartiklar
måste läsaren möta ord i deras normala bety-
delse. I våra egna ämnesvetenskapliga organ kan
det ligga till på ett annat sätt.

Det är Isaksson som påstår att jag anser en
handfull dialektord oriktigt behandlade av Vide.
Det gör jag inte, däremot anser jag att de företeel-
ser dessa ord betecknar blivit ofullständigt eller
felaktigt definierade.

Efter dessa mera principiella resonemang om
vad jag velat med min kritik övergår jag till Stig
Isakssons mycket ingående och på sitt sätt intres-
seväckande, men också avslöjande, kommentarer
till mina valda exempel. Och observera att det jag
kritiserar är inte de upptecknade dialektorden, inte
ens deras tolkning, utan den omständigheten att
det inte blir klargjort, vad det är för föremål som
avses. Undantaget är *bakladdare*, där jag inte tror
på Vides tolkning ”tydligen en ung benämning
som lånats från en gevärstyp” och menar att be-
nämningen *kan* ha annat ursprung. Av Isakssons
inlägg ovan synes framgå dels att han inte delar
Vides uppfattning om termens ålder och dels att
han är okunnig om vapenhistoria och -terminologi

på just det sätt jag ville kritisera i min recension. Det finns medeltida bakladdade kanoner, men de kallas inte så, och från 1500-talet fram till 1800-talets mitt är alla skjutvapen oavsett storlek mynningsladdare. Om nu dialektordet bakladdare för sättugn är av viss ålder, kanske kan det beläggas före 1869, bör man inte då lämna möjligheten öppen att den bakifrån eldade sättugnen kan ha fått detta namn just därför att den fylles med glöd bakifrån?

Galt – det finns enligt min mening inte bara *galt*-”formade” bastuugnar, det finns också eldhundar och eldgaltar, som är korgar av bandjärn för uttorkning av nymurade hus och allmänt för att värma upp inne eller ute. Detta ligger naturligtvis utanför det allmogemässigt dialektala, men jag menar att sådana belägg och föremål måste vägas in i en diskussion.

Det förefaller mig vara onödigt att dra iväg till den öppna härdens tid för att förklara varför ordet *gruva* uppträder, när gruva bl. a. är den vedertagna benämningen på de oftast fyrkantiga schakt som hör samman med herremännens utifrån kommande (köks-)spisar. De tjänade som uppsamlingsställen för den glödande kolen och över dessa skedde en stor del av matberedningen. Sådana gruvor uppträder också i de skånska illarna.

Min anmärkning beträffande *isenfärg* kan preciseras på följande sätt. Vad jag är ute efter är inte om ordet är inlånat från tyskan eller danskan utan nödvändigheten att tala om för den fåkunnige läsaren av Kulturens årsbok att ordet *betyder* järnfärg.

Återstår så tre termer som tillsammans täcker de normala uppvärmningsanordningarna i äldre sydsvenska miljöer, såväl borgerliga som mera allmogemässiga. Här är förvirringen svår redan i Vides artikel, men än värre hos Isaksson.

En *rörspis* är definitionsmässigt en eldstad försedd med rörgångar som skall magasinera värmen. Sedan kan det ha sitt intresse om man i stället kallar den öppna spis, eller till äventyrs lokalt kallar alla öppna spisar för rörspisar.

En *vindugn* är definitionsmässigt en eldstad med lucka för eldning och egen rökgång. Av Isakssons citat av en uppteckning framgår att Martin P:son Nilssons sagesman, till skillnad från Isaksson, haft klart för sig vilken skillnaden var mellan en sättugn (även om antalet hållar i en sådan normalt är fem, inte sex) och en vindugn. Jag vill efter konsultering av Svensk Uppslagsbok inte bestrida att Sigurd Erixon där olyckligtvis avbildar en omgjord sättugn som ett exempel på vindugn. Isakssons citat är korrekt, men borde ha fortsatt med nästa mening. Den lyder: ”Redan under medeltiden funnos emellertid också sådana vindugnar, eldade i samma rum som de stodo.”

En *sättugn* är definitionsmässigt en uppvärmningsanordning som eldas från ett angränsande rum. Den kunde vara av kakel, men var oftast sammansatt av järnhållar. I övrigt vill jag citera utdrag ur tre artiklar i den danska motsvarigheten till SAOB, Ordbog over det danske sprog, varvid bilægger svarar mot sättugn.

Rørovn = ugn där uppvärmningen sker genom ett system av rör

Bilægger(ovn) = kakelugn med eldning från en annan lokal än den som skall uppvärmas /motsats Vindovn/

Vindovn = ugn i vilken förbränningen förbättras med luftdrag från stugan i vilken den står /motsats Bilægger(ovn)/

Att skriva polemik utan sakligt underlag är inte lätt, Stig Isaksson.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Wolfgang Schivelbusch: Järnvägsresandets historia: om rummets och tidens industrialisering under artonhundratalet. Övers. av Gunnar Sandin. Gidlunds förlag, Stockholm 1984. 207 s., ill.

Det finns en rikhaltig litteratur om järnvägens tekniska utveckling och ekonomiska betydelse. Därför kan man undra med vad nytt Schivelbusch kan bidra men redan titeln avslöjar att hans huvudintresse inte är järnvägar och tåg utan "järnvägsresan". Men Schivelbusch kan inte undgå att behandla teknikens utveckling. Det är främst järnvägarna i England, USA och Frankrike som behandlas.

De tekniska och ekonomiska förutsättningarna var olika i dessa länder. Exempelvis var förutsättningarna för ångloksdrift bättre i England, som hade en större och mer centraliserad kolproduktion än Frankrike. I England var industrin tidigare etablerad och järnvägen övertog transporter efter ett äldre kommunikationssystem. I USA var det järnvägen som möjliggjorde att nya landområden kunde tagas i bruk för industri och jordbruk.

I England byggdes järnvägen så rak som möjligt för att spara dyr mark. Däremot var arbetskraften billig vilket kompenserade att deras järnvägar krävde omfattande anläggningsarbeten. I USA lät man järnvägarna gå runt naturhindren för att spara arbete. Marken var billig, men det var brist på arbetskraft. Järnvägarna blev krokiga och för att vagnarna skulle gå lugnt och mjukt konstruerades den s. k. boggien. Med det menas att vagnskorgen i varje ände vilade på ett vridbart hjulstall med kort axelavstånd. I England fortsatte man länge med tvåaxliga personvagnar.

Inredningen av personvagnarna skilde sig mellan USA och Europa. I Europa hämtades idén till kupésystemet från diligenserna medan den amerikanska lösningen med öppna salongsvagnar hämtats från flod- och kanalbåtarnas salonger. De olika systemen understöddes av att klassamhället var tydligare i Europa. Första och andra klass åkte var för sig utan samröre med tredje- och fjärdeklasspassagerarna. Kupésystemet var hämtat från en

äldre tidsålder än industrialismens. De högre samhällsklasserna ville sitta avskilt och befriade från sina medresenärers obehagliga sällskap och nyfikenhet men samtidigt upplevdes kupén som instängd. Sedan mord hade begåtts i kupéer i både England och Frankrike, spreds en ångestfylld rädsla bland resenärerna i de båda länderna för de hemskheter, som kunde inträffa i en sluten kupé. Schivelbusch tolkar orsaken till att kupén kändes instängd i ett vidare perspektiv. Under 1800-talet blev ordet cirkulation använt när det gällde blodomlopp, trafik och varuomsättning. Ett samhälle och en biologisk kropp var frisk om cirkulationen var god. Det instängda ansågs omvänt som sjukt, medeltida och hotfullt. De högre samhällsklassernas restriktioner i Europa gjorde att de ändå föredrog att åka avskilt och järnvägsbolagen försökte att förbättra kontrollmöjligheten av kupén med hjälp av tittgluggar och signalsystem. Slutligen löstes problemet med en korridor utanför kupéerna.

I USA saknade tågen klassindelning ända tills den luxuösa pullmanvagnen infördes på 1860-talet, men den var främst skapad för att resenärerna skulle ha det bekvämt under de långa resorna över den amerikanska kontinenten. I USA blev järnvägstågen ett slags rullande fartyg där man kunde både äta och sova. Det fanns t. o. m. tåg med särskilda andaktsrum. Sådana tåg behövdes inte i Europa, där järnvägsresorna vanligen var kortare och där det låg tätt med stora orter, där man kunde stiga av och vila under resan.

Schivelbusch lägger stor vikt vid hur människors seende förändrades när man började resa med tåg. Resa med hästskjuts innebar att den resande upplevde en kontinuerlig rad intryck från den närmaste omgivningen. Det genomresta rummet upplevdes intensivt. Den observante hann lägga märke till en mängd små detaljer under resans gång. Detta avspeglas i reseskildringarna, som under 1700-talet nådde sin höjdpunkt. Schivelbusch hämtar exempel ur denna genre för att visa hur resenärerna såg omgivningen, när de reste med häst och vagn.

Människor i det tidiga 1800-talet liknade tåget

vid en projektil, dels för att understryka hastigheten, dels för att resenären for genom landskapet utan att hinna se några detaljer. I England ansåg järnvägsresandets kritiker att tågresenären kunde liknas vid ett paket som sändes från en ort till en annan, avfjärrad från omgivningen. En del, däribland den engelske författaren John Ruskin (1819–1900), menade att järnvägen förstörde reslusten.

Tågresandet utvecklade ett nytt seende. Schivelbusch kallar det panoramiskt. Genom den snabba rörelsen och järnvägens skärning rakt genom terrängen åstadkoms ett sceneri av det iakttagna landskapet. Det nya seendet skapade en överblick medan förgrunden upplöstes. Det var förgrunden, som givit det viktigaste synintrycket för den förindustriella resenären.

Förlusten av förgrunden ersattes av första- och andraklasspassagerarna med läsning under tågresan. Kring mitten av 1800-talet är reselektyren fast etablerad i England. På stationerna fanns både bokhandlare och bibliotek. Schivelbusch skriver att bokläsandet användes som ursäkt för att sitta tillsammans med andra människor utan att inleda samtal. Före järnvägsresandets tidevarv hade detta ansetts mycket onaturligt. I tredje- och fjärdeklasskupéerna rådde däremot en helt annan stämning. Dessa resenärer hade inte första- och andraklassresenärernas restradition att falla tillbaka på utan underhöll sig med livliga samtal under resan.

Schivelbusch skriver om järnvägsresans patologi. Läkarna upptäckte att tågresan påverkade människans kropp. Tågets skakningar förklarade den fysiska trötthet, som inträdde efter en resa, sedan hastigheten och de snabbt växlande synintrycken tröttat ögonen och hjärnan. Järnvägsresandet kan enligt Schivelbusch betraktas som en industriell erfarenhet. Visserligen är skillnaden enorm mellan lokförarens och första- och andraklassresenärernas upplevelse av tågresan. Men liksom industriarbetaren kände resenären av maskineriets skakningar, ljud och lukter.

Järnvägsvagnarnas inredning var delvis avsedd att dölja den industriella verkligheten. Samma syfte hade järnvägsstationerna. De fungerade som övergångsrum mellan stadens bostads- och affärsmiljöer och industrins miljö. Det märktes i arkitekturen. Fasaden mot staden var utformad som ett palats med rika fasaddekorationer. Banhallen var däremot en järn- och glaskonstruktion i samma stil som en industribyggnad. Resenärerna hade inte heller fritt tillträde till den industriella delen. I

järnvägens barndom var väntrummet avsett att samla upp passagerarna. Ut mot banhallen fanns grindar som inte öppnades förrän vid tågens avgångstid. Passagerarna förväntades inte kunna vistas utan särskild bevakning i den industriella miljön där tågen väntade. Längre fram under 1800-talet, när människor vant sig vid tågen, öppnades en direkt passage mellan stationens ingångshall och banhallen. Väntsalen blev ett rum helt avskilt från trafiken.

Under 1800-talet hölls flera läkarkongresser om hur järnvägsresan påverkade den mänskliga organismen och medicinare och psykiatriker skrev ett flertal böcker i ämnet. Dessa har Schivelbusch använt för att undersöka vilken inställning man hade till tågresan och vilka nya erfarenheter som tågresenären fick vänja sig vid.

En av de viktigaste frågeställningarna var att förklara hur chocken, eller den traumatiska neurosen uppkom. Det hade visat sig att människor som upplevt en tågolycka kunde uppvisa kroppsliga sjukdomstillstånd och t. o. m. avlida fast de kanske undkommit olyckan utan kroppsliga skador. I början trodde läkarna att chocken orsakades av en skakning av ryggraden, men i slutet på 1800-talet hade psykiatrin kommit fram till slutsatsen att chocken berodde på mentala förändringar i offrets föreställningsvärld. För att förklara chockens orsaker skilde läkarna på rädsla och skräck. Dessa två begrepp stod i olika relation till hur en tågolycka uppfattades. I början av järnvägsepokens historia kännetecknades upplevelsen av tågresan hos många passagerare av en märklig ambivalent känsla. Samtidigt som tågresan kändes snabb, jämn och säker var människor också rädda för att en hemsk olycka skulle kunna inträffa. Den rädslan försvann när järnvägen blev psykologiskt och kulturellt assimilerad i mitten på 1800-talet. Den i vissa avseenden realistiska rädslan för olyckor förträngdes till det undermedvetna, men när en olycka inträffade återuppstod rädslan i ny gestalt som skräck. Rädslan förberedde människor mot olycksrisken men skrällen träffade offret oförberett. Den harmoni av invanda upplevelser och beteendeformer, som den tekniska perfektionen hos tågen hade möjliggjort, bröts i samma ögonblick som maskineriet kollapsade.

Den psykiska chocken var en ny företeelse som uppträdde i det industrialiserade samhället. De förindustriella katastroferna var naturkatastrofer, t. ex. stormar, översvämningar och blixtnedslag. Dessa hade människor lättare att förbereda sig för,

säger Schivelbusch. Den tekniska olyckan i ett industriellt system kommer inifrån. De tekniska apparaterna förstörs genom sin egen kraft. Människan är oförberedd på olyckan eftersom hon invaggas i säkerhet på grund av att maskineriet normalt fungerar oklanderligt.

Schivelbusch använder Freuds tankegångar för att beskriva hur tågresandet påverkade medvetandet hos 1800-talets människor. Freud förklarade förhållandet mellan medvetande och yttrevärld genom att likna den mänskliga organismen vid en blåsa av stimulerbar substans. Ytan fungerar som ett stimulimottagande organ. Freud tänkte sig att blåsan efter ett oavbrutet bombardemang av yttre stimuli förändrades varaktigt till ett visst djup så att retningsprocessen i ytan blir annorlunda än i djupare liggande skikt.

Schivelbusch överför detta till att förklara hur seendet förändrades av de nya erfarenheter som tågresan förde med sig. De nya synintrycken som förmedlades genom tågfönstret förändrade blåsan (människan) ner till ett visst skikt som gör att ett nytt seende uppstår som skiljer sig från äldre sätt att se. Eftersom blåsan förändrades av de nya intrycken förlorar blåsan (människan) möjligheten att ta emot synintrycken på samma sätt som äldre tiders resenärer även om ett tidsenligt färdmedel används, eftersom seendet redan är förändrat på det sätt som tågresan utvecklade, nämligen det panoramiska. Egenskaperna hos blåsans ytskikt är det som Freud kallar stimuliskydd. Schivelbusch skriver att den av Norbert Elias beskrivna civilisationsprocessen kan betraktas som en process av stimuliskyddsbyggnad. Schivelbusch skiljer på två civilisationsprocesser. Den ena är integrering av sociala regler och den andra integrering av tekniken eller den materiella kulturen. De båda civilisationsprocesserna är kvalitativt olika. Tekniken används för att behärska naturen och omvandla den till kulturella, det vill säga ekonomiska prestationer. Schivelbusch hävdar att det är viktigt att studera tekniken eftersom människans möjligheter att utnyttja naturen är ett direktare uttryck för produktivkrafterna än sociala regler, som liksom all ideologi är en funktion av produktivkrafterna. Att studera civilisationsprocessen med hjälp av tekniken är särskilt fruktbart för den industriella epoken, eftersom tekniken har en avgörande betydelse för samhällsutvecklingen.

Schivelbusch anser att det panoramiska seendet hade inverkan på den omgestaltning som städerna genomgick under 1800-talet. Under Napoleon den

III:s regeringstid byggdes Paris gatunät om i grunden, enligt planerna av militärstrategiska skäl men motiven var egentligen att underlätta handeln och trafiken. Arkitekten gick tillväga som en järnvägsingenjör. Han började med att mäta upp den gamla staden. Därefter lades ett nytt gatusystem upp som inte tog hänsyn till den gamla stadsplanen och höjdskillnaderna jämnades ut. Den nya stadsplanen byggde på ett system av genomfartsgator, som skulle förbinda olika regioner i staden och nyckelpositioner som saluhallar och järnvägsstationer.

Ideologiskt sett var det cirkulation som planerna eftersträvade. Den var som redan nämnts i samband med kupéproblemet ett tecken på friskhet både hos en mänsklig kropp och stadens trafik. Schivelbusch jämför människors upplevelser av omgestaltningen av staden med de första tågresenärernas nya synintryck. Den gamla staden var fysiskt demolerad och dess rumsliga och historiska kontinuitet krossad. Liksom tågresenären upplevde också stadsbon tidens och rummets förintelse.

Så här långt är det lätt att begripa Schivelbuschs mening. Han talar om nya synintryck och hur seendet och medvetandet förändras både för tågresenären och stadsbon och vilka psykologiska, samhälls- och kulturella faktorer som återfinns i planeringen av staden och hur människor upplevde förändringarna.

Däremot blir Schivelbusch svårare att förstå när han överför tankarna om det panoramiska seendet på förändringen av detaljhandeln. Den omgestaltades i grunden under 1800-talets mitt. I Paris grundas det första varuhuset 1852. Handeln knöts till stadens nya trafikådror. Cirkulation av varor, köpare och pengar var lösenordet. I varuhuset blev varorna billigare genom massomsättningen. Schivelbusch menar – och det är här hans tankegångar är svåra att följa – att i varuhuset utvecklades det panoramiska seendet eftersom varornas omsättning ökade. Detta är svårt att förstå, ty om tågresan innebar att landskapet snabbt förändrades sig utanför tågfönstret, så betydde inte varornas massomsättning att de rörde sig snabbt framför ögonen på kunden. Schivelbuschs resonemang om den stimulerbara blåsan kan visserligen förklara att människor i varuhuset såg på varorna med en ny blick, som formats av tågresans sätt att se, och av att mängden av framlagda varor i stora varuhus krävde, att kunden hade förmågan att se med en överblick för att snabbt kunna orientera sig i sortimentet, men det är inte förklaringen enligt Schivel-

busch. Han skriver, att tågresan skall ses som en vara på samma sätt som en vara i ett varuhus, som köps i form av en biljett. Den panoramiska blicken ut genom fönstret är inte skapad av den fysiska hastigheten utan som ett resultat av en ekonomisk relation. Detta är svårt att förstå mot bakgrund av att Schivelbusch i en stor del av boken behandlar tågresans psykologiska betydelse.

Schivelbusch använder marxistisk teori för att förklara de samhällsekonomiska sammanhangen och kopplingen mellan samhälle och kultur, men i sina försök att sammanföra varuomsättningen och tågresan med det panoramiska seendet tycker jag inte att han har lyckats att göra sina tankegångar tydliga.

Trots min avslutande kritik av författaren tycker jag att han visar på många intressanta infallsvinklar för tolkning av teknikens betydelse och innebörd. Tankegångarna bör kunna vara tillämpbara på andra avsnitt inom vårt tekniska samhälle men också för studier av förindustriell teknik. Genom att boken har en omfattande notförteckning är det lätt att finna litteratur inom de ämnesområden, som författaren studerat.

Göran Sjögård

Den dolda historien. 27 uppsatser om vårt okända förflutna. Red. av *Ronny Ambjörnsson* och *David Gaunt*. Författarförlaget. Stockholm 1984. 490 s., ill.

Titeln *Den dolda historien* vill peka på områden som anses försummade inom historisk forskning i Sverige. Samtidigt representerar denna bok den dragning mot ämnesöverskridande mentalitetshistoria, som under senare år blivit påtaglig inom flera historiska discipliner. Av de 27 bidragsgivarna företräder nära hälften ämnet historia, de övriga främst idé- och lärdomshistoria, etnologi och ekonomisk historia.

Bidragen grupperar sig kring vissa temata. Under rubriken "De historielösa" ges perspektiv på kvinnors, barns, samers och finnars historia. Rubriken "De utstötta" samlar några uppsatser om asociala och mentalsjuka. Avsnittet "Överheten och våldet" behandlar krigens och erövringarnas villkor och konsekvenser. Under rubriken "Den svenska modellen" diskuteras folkrörelsernas bety-

delse och skapandet av det svenska folkhemmet. Härtill kommer två avsnitt med mer lösligt sammankopplade uppsatser med varierande perspektiv på mentaliteter och vardagshistoria.

Ett moraliserande drag är märkbart i många av uppsatserna, dock inte alls i alla. Många, som skall framhäva en tidigare mindre beaktad sektor av vår historia, tycks inte kunna göra det utan att ta till brösttoner. Måltavlan är "den dominerande kulturen", vanligen sekelskiftets borgerliga kultur. Jag nämner moraliserandet, eftersom man kan ana sig till en tendens i svensk mentalitetshistorisk forskning att sätta sig till doms över olika epokers värderingar och beteenden med vår tids attityder som måttstock. Detta i tydlig kontrast till den internationella forskningen, där fascinationen i att leva sig in i ett främmande tidevarvs djupt annorlunda sätt att tänka är det centrala, utan alla välmenande pekpinnar.

Nu behöver en moraliserande ton inte alltid vara malplacerad. När Jan Lindegren i uppsatsen "Knektänkornas land" skildrar hur byn Andersvattnet i Västerbotten under trettioåriga kriget mister alla sina vapenföra män, den ene efter den andre, vilket lämnar kvinnorna ensamma med små barn, jordbruk och framtid, är det en berättelse som kunde få en sten att röras. Just genom att känslsamheten här hålls i relativt strama tyglar blir skildringen gripande. Annorlunda då med Bengt Lundbergs "En ojämlig historia", som är ett gytter av osorterat personligt tyckande. Den uppsatsen liknar uppriktigt sagt närmast den typ av skriftliga avrapporteringar från snabbt utförda grupparbeten, som man brukar få ta emot på universitetens fortsättningskurser.

Åke Dauns bidrag handlar om den nya ultraliberala namnlagen, enligt vilken folk i framtiden kommer att kunna heta nästan vad de vill. Han ser denna namnreform som en typisk produkt av det politiskt-byråkratiska etablissemanget och som ett uttryck för den svenska "förändringskulturen" med dess socialdemokratiska förtecken. Folkligt förankrad är namnlagen däremot knappast alls. Uppsatsen är ett utmärkt exempel på hur man kan avlocka en enskild händelse djupt liggande betydelse. Ändå är ämnet knappast uttömt. En viktig omständighet i detta ärende är datoriseringens och personnumrens ankomst. Numera behöver överheten inte längre ett stabilt namnskick för kontroll av medborgarna. Denna sinistra förklaring till den plötsliga liberaliseringen har nyligen diskuterats av Johan Asplund (Tid, rum, individ och kollek-

tiv), som även han ser namnreformen som en skickesediger händelse.

Gunnar Artéus ger i uppsatsen "Våldets makt" en fängslande framställning av utskrivningarnas och krigens konsekvenser och militärens ställning i det svenska samhället. För den som valt att blunda för krigens betydelse för samhälle, ekonomi och mentalitet är denna välskrivna och synpunktsrika artikel ett viktigt korrektiv. Även Per Nyström skriver om våldets plats i samhället, läsvärt genom den starkt polemiska om än något självbelättna tonen.

Den ene av bokens redaktörer, David Gaunt, bidrar med en betraktelse över den kungl. svenska avundsjukan. Den gör ett impressionistiskt och inte helt förtroendeingivande intryck. Den andre redaktören, Ronny Ambjörnsson, skriver om godtemplarlogen Skärgårdsblomman i Holmsund. Han anlägger ett slags mikroperspektiv på nykterhetsrörelsen, som väl inte utvinner något väsentligt nytt, men som stryker under vissa intressanta drag: logens diskussionsarbete som en kamp mot och en utmaning av etablissemangen på orten, skötsamheten som både mål och medel, kombinationen av allvar och livsglädje.

Det finns många uppsatser i Den dolda historien som vore förtjänta av utförligare kommentarer. Men det har här bara kunnat bli tal om ett axplock. Många är påfallande välskrivna. Så t. ex. Tomas Löfströms artikel "Den stora bysprängningen", som vill ge en personlig och retrospektiv bild av enskiftet i Svinaberga by på Linderödsåsen, och Orvar Löfgrens underhållande uppsats om djur som symboler och tankeredskap, "Våra vänner i naturen".

Det finns egentligen hos författarna i denna antologi två olika sätt att uppfatta vad som är "dold historia". Det ena sättet är att beskriva en obeaktad grups historia, t. ex. samers eller barns. Bidragen av denna typ i Den dolda historien är i regel ganska konventionella, bortsett från ämnesvalet. Ändå har det naturligtvis ett avgjort värde att skifta perspektiv i historieskrivningen, från majoritetens till minoritetens. Ofta glömmar man dock bort att minoritetsperspektivet också måste nyanseras. Samernas historia tenderar t. ex. lätt att bli fjällsamernas. Titeln på Lennart Lundmarks artikel "Fattiglappar", väcker förväntningar om att äntligen få de ur rennärings utstötta samernas historia beskriven, de vinddrivna samer som hamnade i bondbyarnas utkanter. Men det är förväntningar som här inte uppfylls. Det andra

sättet är att strategiskt välja beteenden eller händelser laddade med betydelse och att genom att tolka deras innebörd säga någonting generellt om en viss epok eller miljö. Detta senare sätt innebär att arbeta kulturanalytiskt eller mentalitetshistoriskt. Till denna kategori hör de enligt min mening intressantaste bidragen i Den dolda historien.

Mats Hellspong

Katarina Ågren och Karin Lundholm: Fårskinn. Beredning, sömnad, tradition. ICA bokförlag. Västerås 1980. 168 s., ill.

Båda författarna har varit verksamma i Västerbottens län, Katarina Ågren som intendent vid läns-museet i Umeå, Karin Lundholm som hemslöjds-konsulent. Det etnologiska fältarbetet började redan 1964 då Västerbottens museum filmade den gamle skinnrejaren Frans Jonsson i norra Bäcksjö i Vilhelmina socken. Det var ett led i det lovvärda arbete som läns-museet under flera år bedrivit för att filma gamla slöjdmeter. Senare har studier skett på olika håll i landet.

Boken börjar med ett kapitel om skinnberedning och ett om skinnsömnad. De är tydligen skrivna för att tjäna som undervisningsmaterial vid kurser o. dyl. Teckningar av Maria Olsson förtydligar instruktionerna i texten (dock knappast i fråga om stygnen). Till hjälp finns också en lista över leverantörer av redskap och material.

Efter detta praktiska handboksavsnitt följer den större delen av boken, och den har titeln *Skinnslöjd i svenska bygder*. Här har Katarina Ågren sammanställt ett stort etnologiskt material ur muntliga källor, uppteckningar och tryckt litteratur samt visar i bild bevarade äldre föremål ur museala samlingar. Prov på uppteckningar och utdrag ur äldre litteratur finns också i ett tilläggskapitel. Vackra bilder, en del i färg, illustrerar framställningen. 1800-talets folklivsskildrande målare visar hur skinnplaggen brukades.

Då redskapen beskrivs hämtar förf. illustrationer bl. a. ur den utomordentliga samlingen av teckningar från mitten av 1800-talet av Nils Månsson Mandelgren, vilken finns i Folklivsarkivet i Lund. Beträffande redskapens ålder är hon mera obestämd, därför att källorna är få, i varje fall beträffande förhistorisk tid.

För den mekaniska bearbetningen som innebär att rengöra och tänja ut skinnen har man använt skrapor av sten eller järn. Inga särskilda handtag till dessa har påvisats på grund av att trä lätt förstörs i jorden. Emellertid har på senare tid påträffats ett träföremål från vikingatiden som tydligen har tjänat som skaft på en räckspade (räckjärn) för bearbetning av skinn. Det ingår i byfyndet Elisenhof från nordvästra Tyskland (träföremålen publicerades 1985 av M Szabó, J Myrdal och undertecknad). Föremålet, som ser ut som ett handtag, slutar i en tapp, som varit träd i eggjärnets holk. Den övre delen har vilat i höger armhåla under bearbetningen, medan handen omslutit holken. Räckspaden är betydligt effektivare än de enkla skrapor med kort handtag som hittills är kända från förhistorisk tid i Norden och den används än i dag.

Boken visar på vissa svårigheter som uppstår vid sammanställningen av muntliga och skriftliga hantverksuppgifter. Skinnberedning är ju en uråldrig vetenskap som förmedlats från generation till generation genom praktiska övningar och muntliga förklaringar. Det är inte lätt att omsätta detta arbete i text. Redskapen finns som hållpunkter liksom bilder. Uppteckningar från olika delar av landet kräver både språkliga och tekniska kunskaper för att tolkas.

Missförstånd kan exempelvis uppstå beträffande ordet betning som förekommer inom den kemiska bearbetningen. Enligt allmänt språkbruk innebär ordet betning en förbehandling före den egentliga beredningsprocessen som sker t. ex. i färgning eller garvning. Enligt Svensk Uppslagsbok åstadkommer sålunda betlösningarna inom garveritekniken att hudarna sväller och blir mottagliga för garvämnen. I den traditionella skinnberedningen i Malung i Dalarna innebär emellertid ordet betning även garvning, vilket framgår av Ordbok över folkmålen i övre Dalarna (Levander & Björklund 1970). Detta har undgått K Ågren, vilket gör att hon först talar om betning som ett medel att göra skinnen mottagligt för konserveringsmedlet men sedan får läsaren ingen uppgift om det sistnämnda. I själva verket innehåller den garveriblandning hon beskriver från norra Sverige såväl bet- som garvningsämnen, nämligen grovt mjöl, koksalt och ev. även alun, lösta i vatten. Det grova mjölet innehåller enligt en tillfrågad kemisk ingenjör (Ragnhild Walles) i skalet ett enzym som bryter ner hudens äggviteämnen (i detta fall limämnen) och gör huden mottaglig för konserve-

ringsämnena. Enligt Hellquists Svensk etymologisk ordbok betyder ordet beta ursprungligen stark vätska, en betydelse som bibehållits bl. a. i övre Dalarna.

Den senare etnologiska delen av boken innehåller delvis en upprepning av metodbeskrivningarna i de första avsnitten. Ibland uppstår skiljaktigheter. Så skrivs på sid 33 att man bör tvinna sytråden för skinnsömnad i samma riktning som trådarna spunnits. En uppteckning från Västerfärnebo ger däremot en noggrann instruktion om att tråden skulle tvinnas i motsatt riktning, en regel som är vanlig i fråga om tvinning i allmänhet. Då jag frågade Karin Lundholm om förhållandena, blev hon osäker, och vi kom överens om att tvinnriktningen inte är så viktig i skinnsömnad, eftersom den tvinnade tråden behandlas med bivax för att göra den smidig. Detta är ännu ett exempel på svårigheten att i en text beskriva praktiskt arbete.

Detta är skrivet rent principiellt i samband med anmälan och rekommendation av den innehållsrika boken som vittnar om stor beläsenhet och kunnighet.

Gertrud Grenander Nyberg

Anne-Marie Ericsson: Svenskt 1920-tal. Konsthantverk och konstindustri. Böcker om konst nr 7. Bokförlaget Signum. Lund 1984. 170 s., ill.

Märkvärdigt nog kommer det inte ut särskilt många böcker om svenskt konsthantverk och svensk konstindustri. Det har också saknats en översikt av utvecklingen inom nämnda område under 1920-talet. Det är därför mycket glädjande att Bokförlaget Signum i sin serie Böcker om konst gett ut fil. dr Anne-Marie Ericssons bok Svenskt 1920-tal. Konsthantverk och konstindustri.

Författaren inleder boken med att teckna en bakgrundsbild till utvecklingen under 1920-talet med bl. a. 1917 års hemutställning. Hon nämner sedan de viktigaste utställningarna under decenniet, t. ex. Göteborgsutställningen 1923 och världsutställningen i Paris 1925. Därefter presenteras materialet efter olika materialgrupper – möbler och interiörkonst, glas, järn, keramik, silver, tenn, tapeter och textilkonst – med redogörelse för olika konstnärers verksamhet och produktionen inom respektive område.

Att skriva och läsa översikter innebär alltid ett dilemma. Dels får man inte gräva ner sig i detaljer, dels saknar man fördjupad information om viktiga frågor. Anne-Marie Ericsson nämner t. ex. de viktiga utställningarna under 1920-talet. Som exempel kan omtalas att Sverige tilldelades 36 grands prix och ett otal hedersomnämningar vid världsutställningen i Paris, bl. a. för "vardagsvarorna". Det vore av stort värde att få en uttömmande beskrivning av vad som ställdes ut för att på så sätt få en samlad bild av vad svenska företag ville visa upp. Man vill veta vad som uppskattades i Sverige och i utlandet vid denna tid och hur detta sedan påverkade utvecklingen.

Författaren tar också upp den svåra frågan kring industri/hantverk och hantverkare/konsthantverkare och även där hade det varit givande med en fördjupad diskussion. En annan väsentlig frågeställning som författaren bara tangerar är ursprunget till 1920-talets klassiserande stil.

Anne-Marie Ericssons bok innehåller mycket bra basuppgifter om konstnärer/konsthantverkare, verksamma under 1920-talet, och vad de producerat åt olika företag/beställare. Många av dem är tyvärr ganska okända idag. Författaren flikar också på ett intressant sätt in fakta och upplysningar från epokens tidskrifter och tidningar. Hon fångar också det väsentliga innehållet i tidens idédebatt och diskussionerna inom Svenska slöjdföreningen.

Boken känns överhuvudtaget genomtänkt och lättläst och är trevligt upplagd och ger impulser till ytterligare forskning inom området. Vad som däremot inte känns väl genomarbetat är en del av bildurvalet. Boken innehåller 170 sidor och ca 120 illustrationer. Det är således ett mycket rikligt bildmaterial, vilket också är nödvändigt för en text av denna typ. Men man önskar ändå ibland att bildurvalet vore något annorlunda. Många gånger gör författaren läsaren uppmärksam på något in-

tressant, men sedan illustreras inte detta i bild. T. ex. nämns Percys första verkligt populära servis Tre blommor "en tidstypisk kombination av modernism och handfast lantlighet" och då hade man gärna velat se den servisen istället för någon annan mindre typisk. När det gäller t. ex. textilkonsten framhålls att hemslöjden gav Elsa Gullberg viktiga impulser till förbättringen av de textila industri- varorna och det hade varit givande att se något av hennes industriproduktion istället för bara de vackra beställningsarbetena. Stockholms stadsbibliotek illustreras med en bild av de skulpterade dörrhandtagen, i form av Adam och Eva med kunskapens äpple, i den moderna sekundära infattningen i bibliotekets sidoingång. Det hade varit intressantare att se dem på sin ursprungliga plats i den luftiga immateriella väggen/dörren till bibliotekets starkt accentuerade huvudingång. Men vid en översikt är det ju hela tiden frågan om avvägningar och bedömningar.

Bildkvaliten är däremot i flera fall helt oacceptabel och det gäller både svart/vita bilder och färgillustrationer. Som exempel kan nämnas Simon Gates vackra glasskål Bacchuståget från 1925. Bilden saknar skärpa och materialkänsla fattas helt. Fanns det ingen bättre bild av skålen borde man ha avstått från den. Samma sak gäller fyrverkeriskålen av Edvard Hald i Malmö museum. Man blir bara ledsen av att se en sådan oskarp, osensuell bild uppslagen på en helsida. Och färgbilden av Kåges Argentaskål, blåaktig med gråsvarta fläckar stående på ett delvis obelyst bord, istället för mattgrön med spännande silverdekor, är sorglig! Andra bilder är av bra kvalitet, men skulle ha tjänat på en beskärning. Men Anne-Marie Ericssons "Svenskt 1920-tal" är trots dessa anmärkningar en mycket läsvärd bok och fyller en stor lucka i litteraturen kring svenskt konsthantverk och konstindustri.

Sigrid Eklund Nyström

Ny bok från

NORDISKA MUSEET

**JEANS
och jeanskultur**

av *Inga Wintzell*

Pris exkl. moms 100:–.

1970-talet kommer att gå till historien som jeans-decenniet framför andra. Utbudet av jeans var enormt – ca 200 olika märken – marknadsföringen massiv, modesvängningarna täta och reaktionerna kraftiga både för och emot. Men från början var jeans uteslutande ett arbetsplagg, till lands och inte minst till sjöss. Om utvecklingen från världens första jeans tillkomna i San Francisco i mitten av 1800-talet och fram till det modeplagg de är idag handlar denna bok. Ett stycke nutidshistoria med rötter i industrialismens barndom.

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen
115 21 Stockholm
Tel 08/22 41 20

Nya böcker från

NORDISKA MUSEET

Medeltidens åkerbruk

Agrarteknik i Sverige ca 1000–1520

av *Janken Myrdal*

Nordiska museets Handlingar 105

Pris exkl. moms 160:–.

Redskapstekniken står i centrum för undersökningen. "Medeltidens åkerbruk" tar bl. a. upp hur nya typer av plogar och årder, skärar och harvar togs i bruk och hur t. ex. järnskodda spadar började användas för dikesgrävning. Detta var för sin tid viktiga tekniska nyheter som blev betydelsefulla både för människornas vardagsliv och för samhället i stort.

Fataburen 1985

Tema: Det sårbara samhället

Redaktör *Mátyás Szabó*

Pris exkl. moms 125:–.

Fataburen 1985 har till syfte att visa upp aspekter av den verklighet vari sårbarheten ingår som en integrerad del. I elva olika bidrag – av både museets egna medarbetare och inbjudna forskare från skilda ämnesområden – penetreras olika fenomen med sårbarheten som perspektiv.

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 Stockholm

Tel 08/22 41 20